د پاچا امان الله واکمنۍ ته

یوه نوې کتنه

لیکوال

پوهاند ډاکتر محمد حسن کاکړ

د مطالبو فهرست

ګڼه	سرلیك	مخګڼه
۱	د خپرندویې ټولنې یادښت (د پیلامې په توګه)	الف
۲	د لیکوال سریزه	۱
۳	پیلامه	۴
۴	لومړنۍ خبرې	۱۴
۵	د امان الله پاچا کېدل	۱۵
۶	د بشپړې خپلواکۍ جګړه	۱۸
۷	له هېوادونو سره اړیکې	۲۶
۸	افغانستان او منځنۍ اسیا	۲۹
۹	لومړنۍ سمونونه	۳۹
۱۰	سیاسي ډلګي او دسیسې	۵۳
۱۱	د خوست یاغي توب	۵۸
۱۲	د پاچا امان الله سفرونه	۶۶
۱۳	وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا امان الله	۷۹
۱۴	پایلیك	۱۲۰
۱۵	یادښتونه او لمن لیکونه	۱۵۴

د پیلامې په توګه

"د پاچا امان الله واکمنی ته یوه نوې کتنه" د نومیالي افغان مؤرخ پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ نوی خپرنیز اثر دی، چې د هېواد د تاریخ د معاصر دوران پر یوه ډېر مهم څپرکي "اماني دوره" نوې رڼا اچوي.

قدرمن استاد پوهاند کاکړ د کابل پوهنتون د معاصر تاریخ هغه متخصص استاد و، چې له امیر عبدالرحمن خان څخه نیولې د معاصر افغان تاریخ دغه دوره یې د تخصص او تدریس د ځانګې په توګه اوږده کلونه د افغانستان د تاریخ شاګردانو ته تدریس کړې او د تاریخ مینه والو ته یې په بېلابېلو آثارو کې په دقیقه او هر اړخیزه توګه څېړلې او راسپړلې ده.

تېر کال، چې په جرمني کې د افغانستان د کلتوري ودې ټولنې له خوا د هېواد د خپلواکۍ د پنځه اتیایمې کالیزې ویاړ د "غازي امان الله خان ـ د افغانستان د خپلواکۍ ستوری) په نوم علمي ـ تاریخي سیمینار جوړ شوی و، له خپل دغه نامتو استاد څخه مو په دغه اړه د یوې مقالې هیله کړې

وه، استاد کاکړ د مقالې پرځای یوه داسې رساله راواستوله چې د ټولنې مشرتابه جرګې یې په لیدلو سره پرېکړه وکړه، چې د یو ځانګړي اثر په توګه به یې چاپ او خپره کړو.

د نېکمرغۍ ځای دی، چې دغه تاریخي اثر د افغانستان د تاریخ د یو بل ویاړ په مناسبت چاپوو. سږکال د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه په جرمني او کندهار کې د افغاني هوتکي پاڅون د پیلامې د درې سومې کالیزې جشن لمانځي او خوشاله یو چې د خپل نومیالي استاد دغه اثر په همدغه ویاړ خپروو.

د استاد کاکړ "د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه" داسې یو اثر دی چې د اماني دورې په اړه د یو شمېر نویو منابعو په رڼا کې د هر نوي ټکي هم د تاریخ د څېړونکو، شاګردانو او مینه والو مخې ته ږدي. دغه اثر په افغاني تاریخي څېړنو کې یوه په زړه پورې اضافه ده.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه

جرمني ـ د کولن ښار

د ۲۰۰۵ع د مارچ لسمه

د ۱۳۸۳ ل د کب شلمه

سریزه

دغـه اثـر پـه اصـل کـې مـا ددې لپـاره لیکلـی و، چـې هغـه پـه لـه نـورو لیکنـو یـا مقـالو سره یوځـای خپرېږي. څنګـه چـې مـا د افغانسـتان د پـوره خپلـواکي ګټلـو د پنځـه اتیـاومې کلیزې پـه ویـاړ سیمینار کـې چـې پروسږ کـال پـه کـولن کـې د افغانسـتان د کلتـوري ودې ټـولنې لـه خـوا جـوړ شـوی و، ګـډون ونـه کـولی شـو وعـده مـې وکـړه. چـې د پاچـا امـان الله د واکمنـۍ پـه اړه بـه یـوه لیکنـه وراسـتوم. ددغـې وعـدې نتیجـه دغـه لیکنـه شـوه. د ټـولنې مشـر منښـاغلی زریـن انځـور د هغـې لـه لوسـتلو نـه وروسـته لاژمـه وګڼلـه، چـې هغـه د کتـابګوټي پـه بڼـه پـه جـلا ډول خپـره کـړي. نـو دغـه لیکنـه

کـه څـه هـم د پاچـا امـان الله د واکمنـۍ پـه اړه ده، د واکمنـۍ ټولې موضوع ګانې پکې بیان شوي نه دي.

د پاچـا امـان الله د واکمنـۍ پـه اړه پـه انګرېزي او فارسـي کـې لیکـنې ډېـرې دي. دلتـه مـا لـه هغـو لیکنـو نـه کـار اخیسـتی، چـې د هغـه وخـت کسـانو کښلـي لکـه د منشـي علـي احمـد د پاچـا امـان الله لوېدنـه، د فیـض محمـد کاتـب، کابـل تـر محاصـرې لانـدې، د میـر غـلام محمـد غبـار، افغانسـتان در مسـیر تـاریخ. بلـه لیکنـه پـه خپلـه پاچـا امـان الله تـه منسـوبه ده، پـه نامـه د حاکمیـت قـانون در افغانسـتان. پـه دغـه اثـر کـې چـې د محتـرم حبیـب الله رفیـع پـه زیـار نـوی خپـور شـوی دی، د ټـولنې او ملـي ژوندانـه د بیلابېلـو اړخونـو پـه اړه پـه خپلـه د پاچـا کارونـه او فکرونـه څـای شـوي دي. څنګـه چـې د پاچـا امـان الله او د هغـه د واکمنـي پـه هکلـه نظرونـه او تعبیرونـه ډېـر سـره مخـالف او لـږ سره ورتـه او موافـق دي، دغـه اثـر د هغـو پـه هکلـه پـه خپلـه د پاچـا لـه نظـره رڼـایي اچـوي او پـه هغـو سـربېره د هغـه سیاسـي، پـوهنیز، ټـولنیز او افغـان شخصـیت ښییـي. د موضـوع پـه اړه بـل اثـر چـې دلتـه ترینـه ډېـر کـار اخیسـتل شـوی دی، د ډاکتـر لودویـك ادمـك دی، چـې د جرمنـي او انګرېـزي ارشـیفي پـاڼو لـه مخـې کښـل شـوی، د شـلمې پېـړۍ تـر نیمـایي پـورې د افغانسـتان باندنـۍ اړیکـې تـر

سرلیك لاندې دی.

په پای کې له ښاغلي محمد زرین انځور او د هغه له ملګرو نه مننه کوم، چې زما دغه لیکنه د خپلې ټولنې په لګښت خپروي. له ښاغلي انځور نه ددې مننه هم کوم، چې ددغې لیکنې په کښلو کې چې ډېر وخت یې ونیوه، پوره حوصله وښوده.

م. ح.ک

مارچ ۲۰۰۵

پیلامه

افغانستان اوس يو ډېر ببرته پاتې هېواد دی، خو پخوا يو پرمختللی هېواد و. د هغه وخت په افغانستان يا اريانه کې دينونه او مدنيتونه پيدا شوي او هم له نورو ملکونو نه پکې خپاره شوي وو. اريانه د ويدي مدنيت لومړنی ځانګو او د اوستايي مدنيت اصلي ټاټوبی و او بودايي مدنيت پکې په پېړو پېړيو لمانځل کېده. که ويدي مدنيت په ماهيت کې محلي و، اوستايي مدنيت او بودايي مدنيت عالمي بڼه لرله.

د اوستايي مدنيت د نوښتګر، زرتشت اهميت په اصل

کې په دې کې دی، چې دی په نړۍ کې لومړنی مصلح یا د يو څو هغو مصلحانو څخه دی، چې د لومړي ځل لپاره يې د لوی ځښتن د يو توب عقيده وړاندې کړه او نړۍ يې د بدي او نيکي د قوتونو د مقابلې دغسې ډګر وګاڼه، چې په هغه کې د نيکۍ رب، اهورا مزدا، د بدي په رب اهريمن باندې غلبه کوي. د هغه په عقيده په اهورا مزدا باندې تکيه کول او د هغه دستورونه پرځای کول د انسان د ژغورنې سبب کېږي.

تر اوستايي دورې نه دمخه په ويدي دوره کې ژغورنه طبيعي قوتونو ته په عبادت کې لټول کېده. په دې ډول هرې طبيعي قوې ته په خدای لرلو باندې عقيده عامه وه او د خدايانو شمېر هم ډېر ګڼل کېده. بودا بيا په دې عقيده و، چې د انسان ژغورنه په خپله د هغه په اصلاح سره کېدونکې ده، دومره چې دی خپلې نفسي غوښتنې او هوسونه مهار کړي، نيکې غوښتنې ولري، نيک کړه وکړي، نيک نظر ولري او په ټوليز ډول نيك ژوند غوره کړي.

نن ورځ دغه ټول فکرونه ساده او هر چاته د پوهېدلو وړ ښکاري، خو په هغه مهال يانې له نن نه درې يا څلور زره کاله دمخه، چې انسان که څه هم طبيعي او ټولنيز چاپېريال يې ډېر زيږ او بې رحم و له خپل ځان او خپلې کورنۍ نه دباندې د نورو انسانانو ژغورنه هم غوښتله. دا بې له شکه د انسان د لوړې فکري سطحې استازي توب کوي.

پخــوانی افغانســتان ددغســـې فکرونـــو د توکېـــدو او خپرېدو لپـاره مسـاعد و. یـو دا چـې د آمـو شـاوخوا هـوارې د غنمـو پـه میندلو سـره د کـرنې ور شـوې او کلیـوالي او ښـاري ژونـد پکـې رواج مونـدلی و. بلـه دا چـې پخـوانی افغانسـتان او شـاوخوا ملکونـه یـې د سـوداګرو، ګرځنـدویانو، سـوبمنو او د کډوالــۍ لویــه لار ګرزېــدلې وه. د یــوې امریکــایي لرغــون پېژنـدونکې پـه وینـا "د سـوداګرۍ ځینـې لارې ان د نـوې ډبـرې پـه دوره کـې (Newlithic Period) ایسـتلې شـوې وې، خـو دغـه سـیمه لـه مـیلاد نـه ۲۰۰ کالـه دمخـه پـه شـاوخوا کـې د روم د پراختیـا پـه دوره کـې چـې شـتمنو اروپایـانو او پارسـیانو د چینـایي صـانعانو ښکلـو وریښمینـو تـوکرو لپـاره قـوي اشـتها پیـدا کـړې وه، د بـین المللـي سـوداګرۍ لپـاره لویـه لار ګرزېـدلې وه. د خـرو، اسـونو او اوښـانو لـه حسـاب نـه وتلـو کـاروانونو پـه دې پیـل وکـړ، چـې د اروپـا ـ اسـیا پـه یـو لـړ لارو بانـدې تـګ وکـړي. دغـه لارې بیـا پـه وریښمینـې لارې (Silk Road) بانـدې یـادې شـوې، چـې پـه پـای کـې یـې چـین، هنـد، پارس او اروپا سره ونښلول."[۱]

ددغـې سـوداګرۍ د قـوت پـه حـال کـې پـه اریانـه کـې چـې پـه دغـه مهـال کـې د هنـد او کرمـان تـرمنځ پراتـه هېـواد تـه ویـل کېـده، د یونــان ـ بــاختري دولــت پــه قــوت کــې و. دغــه افغانســتان هغــه وخــت دومــره پرمختللــی و، چــې هغــه د زرو ښـارونو هېـواد نومـول شـوی و او نقـره یـې سـکې پکـې پرېمانـه

په چلند کې وې. وربښمینه لار د پېړیو پېړیو په بهیر کې د خلکو د ویاړ او شتمنۍ سرچینه وه، خو په پای کې قومي نښتو دغه لار نامصونه کړه او د قومي لویانو له خوا د غټو باجونو اخیستل د سوداګرو ملا ماتوله ترڅو په پنځلسمې پېړۍ کې چې د اروپا او هند ترمېنځ سمندري لار پرانیستله شوه، هغه ورو ورو پرېښودل شوه.(۲)

له هغه وروسته پرمختګ او قوت وار په وار د هغو اروپایي هېوادونو کېده، چې له سمندري لارو نه یې د سوداګرې او نورو مقصدونو لپاره کار اخیسته. دا هغه هېوادونه وو، چې د رنسانس یا د بیا ژوندي کولو غورځنګ یې چې اول په ایتالیې کې په څوارلسمې پېړۍ کې پیل شوی و، منلی و. رنسانس چې په سر کې د هنر او ادب له لارې د بیا ژوندي کولو حرکت ته ویل کېده، وروسته د نوې سوداګرې طبقې په هسکېدو سره په اقتصادي چارو کې په فردي ازادۍ واوښت او هغه په خپل وار فردپالنه (Individualism) او انسان پالنه (Humanism) واقعي کړه، په دې معنی چې دا په خپله انسان دی چې د هرڅه مېنځ دی، سرچینه ده.

د رنسانس د غورځنګ بله غټه پېښه په شپاړسمې پېړۍ کې په عیسوي دین کې د کاتولیکي مذهب او ارتودکسي مذهب ترڅنګه د مارتن لوتر په کوښښ سره د دیني سمون (Reformation) په نتیجه کې د پرتستانزم هسکېدنه ده.

په داسې حال کې چې کاتوليکان خپل ستر مشر پاپ ته د خطا نه کوونکي مشر په شان اطاعت کوي، پروتستانزم فرد ته د وجدان په ازادۍ قايل دی. دغه ټول نوښتونه او کشفونه ددغسې نويو حرکتونو سبب شول، چې د هغو په نتيجه کې ساينس او تخنيك پرمخ ولاړ او ورسره ټولې لويديځې عيسوي نړۍ حيرانوونکې پرمختګ وکړ.

خو افغانستان د وريښميني لارې په ترك سره وار په وار ګوښه کېده. هغه نور نو د بين المللي سوداګرۍ او د خلکو او کاروانونو د تګ لاره نه وه. په واقع کې له دغه وخته وروسته ټول ختيځ د لويديځې اسيا د هېوادونو په ګډون لږ و ډېر په همدغه حال کې و. د عثماني امپراتورۍ او مغلي امپراتورۍ هم ونه شو کولی، چې له سمندري لارو نه د سوداګرۍ لپاره کار واخلي که څه هم دواړو اوږدې سمندري غاړې لرلې. څنګه چې د اسيا دننه ملکونو په تېره افغانستان له بين المللي سوداګرۍ نه راپيدا عنعنوي ګټې له لاسه ورکړې، حکومتونو يې له خپلو ولسونو نه د مالياتو په ډېرولو، له صنعت کارو نه د زيات محصول په اخيستلو او له لاس لاندې ملکونو نه په باج ټولولو باندې لنګر واچاوه. دغه حال د نوي صنعت او نوې شتمنۍ د توليد لپاره هڅوونکی کېدلی نه شو. د دوی په فکري نړۍ کې د ساتنپالنې او عنعنې پالنې ميل وار په وار ښېخ نيوه او فرهنګ يې نه دا چې نه غوړېده، بلکې شخېده او وچېده.

افغانستان چې په اوومې پېړۍ کې یې اسلامي مدنیت منلی و، یا یې په خپله امپراتورۍ لرلې، یا د نورو امپراتوریو تر اثر لاندې تللی و. افغانستان د اسلام د سرحدي هېواد په توګه، د غزنوي او غوري امپراتوریو په وخت کې، اسلام هند ته په پراخ ډول یوور او ددغه انکشاف له امله هلته په هند کې د څه کم زرو کلونو په موده کې د ډهلي سلطنت په نامه مسلمانانو حکومت وکړ. د لودیانو او سوریانو دولت په همدغه لړ کې راغې او د پاکستان اوسنی دولت د همدغه اسلامي غورځنګ میراث دی. خو په دیارلسمې پېړۍ کې د چنګیز خان په تاړاکونو سره د اباد افغانستان ډېر ښاري مرکزونه په کنډوالو بدل شول، د کرنې سیستم یې تر ډېره حده پورې وران شو. د وګړیو ډېره برخه یې تباه شوه او له پاتې ژوندیو نه ډېرو یې د سلیمان غره درو ته کډه وکړه. په دې ډول افغانستان په خپل ډېر اوږده تاریخ کې د لومړي ځل لپاره په یوه ستر معلوم انساني مصیبت واوښت. په دغه حال کې له دیارلسمې پېړۍ نه تر اتلسمې پېړۍ پورې د افغانستان تاریخ د پردیو تاریخ شو که څه هم په شپاړسمې پېړۍ کې پیر روښان. زامنو او لمسیانو یې او په اولسمې پېړۍ کې خوشحال خټک، ایمل مومند او دریا خان اپریدي د مغلو په برابر کې د خپلواکۍ ګټلو په لار کې په ټینګه پرله پسې مبارزې وکړې، خو په پای کې ټول نابریالي شول.

د افغانستان د خپلواکۍ ګټلو بری اول تر څه حده د میرویس هوتك او په پوره ډول د احمد شاه دراني په سروالۍ واقعي شو. وروستي چې په کال ۱۷۴۷ کې د افغان دولت بنیاد کښېښود، د څو کلونو په بهیر کې یې د مشهد، پنجاب، سند، بلوچستان او کشمیر په لاندې کولو سره امپراتوري جوړه کړه، خو دغه امپراتوري د هغه د لمسیانو په وخت کې په اصل کې له دې امله مخ په ځوړې او بیا په ۱۸۱۸ کې ټوټه ټوټه شوه، چې چلوونکو یې نه شو کولی تر لاس لاندې سیمو نه باج ترلاسه کړي. سره له دې هم د میرویس هوتك او احمد شاه دراني اهمیت تلپاتې دی، ځکه چې دوی په خپلواك کندهار او خپلواك افغانستان کې خپلواك نظام او خپلواك ژوند په میراث پرېښود.

افغانانو، دغه میراث ته درناوی هغه وخت په عمل کې ثابت کړ، چې دوی سره له دې چې محمدزیو ته د واکمنۍ د انتقال په وخت کې او وروسته د تاج او تخت په سر د محمدزي سردارانو په خپل مینځي جنګونو کې سخت سره بې اتفاق شوي وو، د انګرېزانو د لومړي لوی یرغل په وخت کې په خپل خپلواکي باندې ټینګ ودرېدل او یرغلګر پوځونه یې که څه هم د نړۍ د زبرځواك لښکرې وې، له ملك نه وایستلې. څلوېښت کاله وروسته په دوهم افغان_انګلیس جنګ کې یې هم همدغسې وکړل او د میوند په جګړې کې یې د خپلواکۍ په خوندي ساتلو کې دغسې برۍ وګاټه، چې

حتی یرغلگر انگرېزان یې هم حېران کړل. نولسمه پېړۍ په دغه ډول د افغانستان لپاره تر ډېره حده د کورنیو جنگونو او بین المللي جنگونو پېړۍ وه او د دوهم افغان ـ انگلیس د جنگ په نتیجه کې افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار هم له لاسه ورکړ.

افغانانو له افغانستان نه د یرغلگرو انگرېزانو په شړلو سره اروپایي مدنیت یا د هغه باندني مظاهر هم په لغته ووهل. ددغې پېړۍ په دوهمې نیمایي کې اول د امیر شېر علي په دوهمې واکمنۍ کې او بیا د امیر عبدالرحمن د یوویشتو کلونو په واکمنۍ کې ودانۍ وشوې، خو هغه په زیاته اندازه د حکومتي نظام د پیاوړي کېدو او د وسلو د صنعت د انکشاف لپاره وې. دغو امیرانو له افغانستان سره د برتانیې او روسي امپراتوریو په گاونډي کېدلو سره د افغانستان دفاع تر هر بل څه نه مهمه گڼله، په تېره وروسته له هغه چې روسانو په کال ۱۸۸۵ کې پنجده ونیوله او انگرېزانو په کال ۱۸۹۳ کې د ډیورند توافق لیك په امیر عبدالرحمن باندې تحمیل کړ. غېر له هغه هم نه امیر شېر علي او نه امیر عبدالرحمن د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو په فکر کې وو. په نورو اسلامي هېوادونو کې هم دغسې غوښتنې نه کېدلې، یا ډېرې کمې کېدلې او دغه فکر هر چېرې په ټینگه اورېدل کېده، چې اسلام هم دین او هم دولت دی. دا ځکه چې اسلام د عیسویت او موسویت

پرخلاف لـه هماغـه اول سـرنه د ټولنې تنظیمول او چلول هـم پـه غـاړه اخیسـتي او اسـلامي واکمنـو تـر هغـه وختـه پـورې پـه همدغې کرښې باندې یون کړی و.

خـو د شـلمې پېړۍ پـه سـر کـې د امیـر حبیـب الله پـه دوره کـې چـې افغانسـتان یـو قـوي نظـام درلـوده او عصري پوهنـه هـم پکـې رواج شـوې وه، افغانـان لـه بانـدنیو پېښـو نـه هـم اغېـزمن شـول، پـه ۱۹۰۴ کـې د جاپـان پـه لاس د روسیې پـه مـاتې، پـه ۱۹۰۵ کـې د روسیې پـه انقـلاب، پـه ۱۹۰۶ کـې د ایـران پـه انقـلاب، پـه ۱۹۰۸ کـې د ترکیې پـه انقلاب او پـه ۱۹۱۷ کـې پـه بلشـویکي انقـلاب سـره. د یـوه اسـیایي هېـواد پـه لاس د روسـیې مـاتې د اروپـایي امپیریالیسـتي هېـواد پـه حیـث د اسـیانو د ویـاړ سـبب شـو او یـادو شـویو انقلابونـو د زور واکـو نظـامونو طلسـم مـات کـړ او سیاسـت کـوونکي او اوښتـون پـالان یـې هـر چېـرې د پـه خپـل سـرو واکمنـو او زورواکـو رجیمونو په مخالفت کې نور هم ټینګ کړل.

لـه لومړي نړۍ وال جـنګ نـه وروسـته پېښـې، چـې پـه اروپـا کـې د اوښتونونـو سـبب شـوې پـه افغانـانو بانـدې هـم بـې اغېـزې نـه وې. دغـو ټولـو پېښـو افغـان تعلـیم کـړي درباریـان او نـور علاقمـن افغانـان وخوځـول. پـه همدغـه حـال کـې و، چـې پـه کابـل کـې د مشـروطه غوښتونکـو غـورځنګ هسـك شـو چـې غتـې غـوښتنې یـې د پـوره خپلـواکي ګټـل، د قـانون لـه مخـې حکومـت کـول او د عصري مـدنیت رواجـول وو. پـه دغـې فضـا

کــې پاچــا زوی عــين الدولــه امــان الله د خپــل پــلار لــه وژل کېدلو نـه وروسـته ځـان د واکمنـۍ ګـدۍ تـه ورسـاوه او بيـا يـې پــه افغانســتان کــې د لومــړي ځــل لپــاره ددغســې بنســټيزو سمونونو پـه پلـي کولـو پيـل وکـړ، چـې پـه هغـو سـره افغـان ټولنـه مــدني، سياســي نظــام عصــري او د فــرد خپلــواکي واقعــې کړي.

يادښت:

۱ـ جينان ډي وس ـ کم بال، جنګيالی ښخې، وارنر بوکس، ۲۰۰۲، نيويارك. ۱۰۸

۲ـ پورته اثر. ۱۰۹

د پاچا امان الله واکمني ته یوه نوې کتنه

لومړنۍ خبرې:

د پاچا امان الله څه کم لس کلنه دوره که څه هم لنډه وه، له ډېرو پېښو نه ډکه وه. دی هغه لومړی افغان واکمن دی چې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره یې پراخ سمونونه پلي کړل او د هغو له امله له وطن نه وشړل شو.

په معاصر افغانستان کې درې لسیزې سره ورته دي: د امیر شېر علي خان د واکمنۍ دوهمه دوره (۱۸۶۸_۱۸۷۸)، د پاچا امان الله دوره (۱۹۱۹_۱۹۲۹) او د قانوني پاچايي لسیزه (۱۹۶۴_۱۹۷۳). په دغو درېو واړو لسیزو کې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره سمونونه پلي شول. درې واړه نظامونه په وسله وال زور سره

ړنګ شول او له درې واړو نه واکمنانو په نره دفاع ونه کړه. خو درې واړو د بدلون غوښتونکو افغانانو په مخیلو کې ځای ونیو او له هغه سمونونه په وروستیو دورو کې ورو ورو عملي شول او لاهم عملي کېږي. دغه سمونونه د ژوند د ښه کولو لپاره ضروري وو، خو مخالفانو يې دغسې نه ګڼل.

د امان الله پاچا کېدل:

د امان الله پلار، امیر حبیب الله د ۱۹۱۹ کال د فبرورۍ په ۲۱مه د پنجشنبې په سهار د لغمان په کله ګوش کې، چېرته چې هغه په ژمي کې د ماهیو ښکار لپاره تللی و، په خېمه کې د خوب په حال کې ووژل شو. يو روایت دا دی چې دغه وژنه سیاسي او په نهایت کې د مشروطه غوښتونکو د یوې پټې کړۍ کار و، چې درباریان په تېره د دربار غلام بچه ګان او حتی د امیر سکه ورور، سردار نصرالله او په خپله امان الله ه.م ورته منسوب و.(١) بل روایت دا دی چې د امیر حبیب الله د وژنې محرك فامیلي او شخصي او په اصل

کې د وژل شوي امیر د لومړۍ ماینې، سرور سلطان، د امان الله د مور د دسیسې پایله وه. هغه د علیا حضرت سراج الخواتین په نامه یادېدله. هغه چې د وژل شوي امیر له نظره لوېدلې وه، خپل زوی امان الله یې د واکمن کېدلو لپاره روزه. امیر حبیب الله، چې د واکمنۍ په وروستیو کلونو کې د عیاشۍ او له نورو ښځو او وینځو سره د ناستې ولاړې او ښکار خوا نیولې وه، په دې لټه کې شو چې له خپلې دغې ښځې نه ځان خلاص کړي. له بلې خوا مور او زوی په دې لټه کې شول، چې امیر له مینځه یوسي. مستوفي الممالک، میرزا محمد حسین (د شاعر خلیلي پلار) چې د امیر عبدالرحمن په دوره کې او له هغه نه وروسته ددغې کورنۍ وفا لرونکی غټ مامور و د مور او زوی دغه توطیه په خپله امیر حبیب الله ته په دې ډول بیانوي: "مور، نوکرو ته نه ښایي چې د پلار او زوی ترمېنځ درز واچوو، خو د هغې باوري اطلاع له مخې چې ماته په لاس راغلې، د امان الله د سیاست له کړنې نه دوه ځیزونه څرګندېږي، چې یو یې دا دی چې تا د تا د ماموراتو له لارې چې له هغوی سره یې لاس یو کړی دی له مېنځه یوسي او د تا له وژنې نه وروسته په خپله د واکمنۍ په ګدۍ کېښني، ځکه چې هغه پوخ او ستا رعیت د تا له تابعیت نه اړولی دی."(٢) امیر حبیب الله وروسته له دې چې په دغې توطیې ځان نور هم باوري کړ، پرېکړه وکړه چې امان الله ووژني او مور یې طلاقه کړي. خو

دوی چې د امیر له پرېکړې نه خبر شول، نصرالله ته لاړل او په پښو کې یې ورغړېدل او په عذر او زاری یې ترېنه وغوښتل، چې امیر ته یې شفاعت وکړي. هغه نه یوازې په بري سره د هغو شفاعت وکړ، بلکې د مستوفي راپور یې هم پوچ وباله. په هر حال، د دوارو روایتونو له مخې د امیر حبیب الله وژونکی د شجاع الدوله (غوربندي) په نامه د دربار یو غلام بچه و. (د جوهر شاه په نامه د هغه تره د امیر حبیب الله په حکم دمخه اعدام شوی و.) خو د امیر په وژنه کې کرنیل علي شاه له محاکمې نه وروسته ووژل شو، چې په کله گوش کې د امیر د خېمې ساتونکي آمر و. د هغه وخت غلام بچه گان مریان نه، بلکې د وطن د نفوذ منو هغه زامن وو، چې په دربار کې په نظامي او ملکي چارو کې روزل کېدل او واکمنو ته بې له ګړ او بر نه تابع وو.

د حبیب الله وژل کېدو نه وروسته په جلال اباد کې سردار نصرالله او په کابل کې امان الله ځانونه امیران کړل، خو لومړنی د وروستي په پلوی زر له امارت نه تېر شو، خو بیا په کابل کې بندي

شو. سردار نصرالله په ټول ملك كې له خپل ورور امير نه وروسته د نفوذ خاوند و. نفوذ يې په ختيځو پښتنو كې بيخي ډېر و. دى د امير په خلاف د تقوا خاوند و او قران شريف يې ټول په ياد و. سره له دې هم خپل وزاره امير ته يې وعده وركړه، چې متابعت به يې كوي او چارې به د هغه په سروالي پرمخ بيايي، خو د هغه يو څو پلويانو په خپل سر د يغمان په لار قرغې ته نږدې په امير امان الله باندې نابريالۍ ډزې وكړې. امير امان الله بيا زما د يوې باوري سرچينې په حواله د خپل بندي تره د وژنې مسبب هم شو. امان الله چې د پلار دريم زوى و له هغه وروسته د كورنۍ رقيب په نه لرلو سره د پاچايۍ په تخت ډېره ولګوله.

د بشپړې خپلواكۍ جګړه:

پاچا امان الله د فبرورۍ په ۲۴مه د كابل د مرادخانې په يوه ميدان كې، چې هلته خلك او عسكر ټول شوي وو، په يوازې ځان ځرګند شو او د هغو په مخ كې يې د هېواد

بشپړه خپلواکي او د ټولو خلکو ازادي او برابري اعلان کړه. خلکو بې په شور او زوږ سره هرکلی وکړ او ولایتونو په لسو ورځو کې بیعت ورواستاوه.([۳]) پاچا امان الله د بلې میاشت یانې مارچ په ۳مه د خپل پلار له وژل کېدلو او د ځان د امیر کېدو په هکله د برتانوي هند وایسرای ته لیك واستاوه او څه باندې یوه میاشت وروسته د اپریل په ۱۳مه یې په کابل کې په یوه عام دربار کې د وطن پوره خپلواکي په دغو لفظونو څرګنده کړه:

"ما خپل ځان او خپل هېواد پوره ازاد، په خپل اختیار او خپلواك اعلام کړ. له دې وروسته به زما هېواد هغسې خپلواك وي لکه د نړۍ نور دولتونه او قدرتونه، چې دي. هېڅ باندنی هېواد به پرې نه نېودل شي، چې یوه وینښته قدر حق ولري، چې د افغانستان په دننیو او باندنیو چارو کې ګوتې ووهي او که کوم چا دغسې وکړل، زه تیار او اماده یم چې په خپلې دغې توري سره یې مرۍ پرېکړم."

پاچا امان الله د خپلې اوږدې وینا په پای کې برتانوي ایجنټ، حافظ سیف الله ته مخ واړاوه او په نرمه یې ورته کړه، چې :"اوه سفیره، ته پوه شوې چې ما څه وویل؟" هغه ځواب ورکړ، چې "هو، زه پوه شوم."([۴])

د هند وايسراى د اپريل په ۱۵مه د پاچا امان الله د ليکنې ځواب واستاوه. خو د هغه په ليك کې په نورو موضوعګانو باندې خبرې شوې وې، نه د خپلواکۍ په موضوع. برتانيه لا حاضره نه وه، چې د افغانستان پوره خپلواکي ومني. افغانستان د برتانيې لاس لاندې هېواد نه وو. افغانستان په کورنيو چارو کې پوره خپلواك و، خو باندنۍ اړيکې يې له ۱۸۸۰ نه تر دغه وخته پورې د هند د برتانوي حکومت له لارې ترسره کېدلې. امير عبدالرحمن او امير حبيب الله لا د هند حکومت ته په رسمي ليکونو کې ځانونه خپلواك ګڼل او د برتانيې حکومت وروستي ته د اعلى حضرت خطاب کاوه او افغانان په دې هيلې وو چې څنګه چې افغانستان په نړۍ وال جنګ کې ناپېيلتوب غوره کړی و، برتانيه به ددغه دريځ په درناوي د افغانستان پوره خپلواکي ومني.

دننه په افغانستان کې د امير حبيب الله په وخت کې د مشروطه غوښتونکو غوښتنه د افغانستان پوره خپلواکي وه. نورې غتې غوښتنې يې د مشروطيت يانې د اساسي قانون له مخې حکومت او د عصري مدنيت او پرمختګ وې، خو د خپلواکۍ جذبه په ټولو افغانانو کې دومره پياوړې وه، چې په کابل کې د برتانيې حکومت سفير، سر فرانسس همفريز خپل حکومت ته څرګنده کړې ده، چې "له پاچا نه نېکته تر اوښبه کوچي پورې چې د منځنۍ اسيا او

هند په بازارونو کې په هسکه غاړه ګرزي د افغانانو د سړمو ساه کښنته خپلواکي ده."([5]) لکه چې مولف ګریګورییین هم وایي چې:

> "په ۱۹۱۹ کې هېڅ واکمن نه شو کولی په افغان ملت باندې په ټینګه حکومت وکړي، خو دا چې د پوره خپلواکۍ لپاره یې ژمنه کړې وي."([6])

پاچا امان الله دغه جذبه پوره درك کړې وه. په خپله یې هم لرله او پرحقه په دغه فکر و چې د پوره خپلواکي ګټلو په موضوع کې په سوله وي یا په جنګ ټول ولس د هغه تر شا دریږي، همدغسې هم وشول.

پاچا امان الله، چې پوه شو برتانیه د افغانستان پوره خپلواکي منلو ته حاضره نه ده، نو د جنګ لار یې ونیوله او د انګرېزانو د حاکمیت پر ضد هم دننه په وطن او هم دباندې په شمالي هندوستان کې یې د مسلمانانو، هندوانو او سکانو په پارولو پیل وکړ. د هند حکومت لاپخوا د انقلابي حرکتونو د ځپلو لپاره د رولت (Rowlett) په نامه یو سخت جزایي قانون ایستلی و، چې د هغه پر ضد د ۱۹۱۹ کال په پسرلي کې په ډېرو ښارونو کې هرتال وشو او دکانونه او کاروبار بند شو. د پنجاب په امرتسر کې په یوې لویې غونډې باندې ډزې وشوې، چې په هغو سره یو نیم زر کسان ووژل شول. مهاتما ګاندي د همدغه کال په فبروري

کې ددغه قانون یاني د حکومت پر ضد د ستیاګراهه (Satyagraha) په نامه د مدني نافرمانۍ حرکت پیل کړ، چې هغه د هندوستان په ازادېدلو کې ډېر مهم ثابت شو.

دغه حرکت په شمالي هندوستان او پېښور کې هم خلك ویارول او په پېښور کې افغان وکیل عبدالرحمن او د پوستې آمر، غلام حیدر پاچا امان الله ته په یوه راپور کې څرګنده کړه، چې "هندوستان د انقلاب په درشل کې دی او د افغان یرغل یوازې یوه بخري ته ضرورت دی، چې په هندوستان کې د برتانیې حاکمیت پای ته ورسوي."(۷) غلام حیدر خان پاچا ته دا هم ولیکل چې که هغه به هندوستان باندې یرغل ونه کړي، مسلمانان او هندوان دواړه به خپه شي.

پاچا امان الله په دغسې حال کې د مې د میاشتې په سر کې د هندوستان په لور پوځونه واستول، بې له دې چې د جنګ اعلان یې کړی وي: خیبر ته دسپاه سالار صالح محمد، کندهار ته د صدراعظم سردار عبدالقدوس او خوست ته د جنرال محمد نادر په قومندانۍ. د مې په څلورمه د صالح محمد پوځ په خیبر کې په کړو پیل وکړ او په دې ډول د افغان انګلیس دریم جنګ پیل شو. خو دلته به زه یوازې د جنګ په اړه څه ووایم، بې له دې چې نظامي نښتې بیان کړم.

که سپاه سالار صالح محمد په لنډي کوتل کې مات شو،

جنرال محمد نادر د وزير ستان په تل او وانه کې له انګرېزي پوځ نه ځايونه ونيول او يو څه وسلې او کارتوس يې هم ترلاسه کړل. دغه بري په ختيځ کې د انګرېزي پوځ فشار لږ کړ. په دريو واړو جبهو کې ډېرو ولسي خلکو، لکه څنګه چې له يرغلګرو سره په جنګونو کې معموله وه، له پوځ سره ملګرتوب وکړ. دا واقعيت دی، چې د خپلواکۍ جذبه په ټولو قومونو په تېره په پکتياوالو او د وزيرستان په مسودو او وزيرو يا ودېرو کې ډېره ټينګه وه. تاريخ پوه، مير غلام محمد غبار په خپل کتاب کې په ولسي خلکو کې د خپلواکۍ جذبه ترسيم کړې، چې لوستونکي حېرانوي.

د ډيورنډ د کرښې د دواړو خواوو قومونو په دغه جنګ کې له زړه نه برخه واخيستله. د انګرېزانو قومي مليشاوو هم خپلې وظيفې پرېښودلې او افغانانو ته واوښتې يا خپلو کورونو ته لاړلې. دغه ملېشاوې له ديورند نه اخوا قومونو نه جوړې وې. له افغانانو سره د دوی خواخوږي د انګرېزانو معنوي حال کمزوری کړ. د خپلواکي په جنګ کې دغو پښتنو ثابته کړه چې دوی د پخوا په شان د افغانستان رښتيني پلويان او مدافعان دي. په اصل کې د دوی او د ولسي افغانانو له امله و چې په لندن کې د برتانيې حکومت د هند د وايسرای دغه وړانديز رد کړ، چې ويل يې د هندوستان د ناکراريو د غلې کولو لپاره ښه لار دا ده، چې جلال آباد ونيول شي. په دې اړه په لندن کې د هندوستان

لپاره د دولت وزير د وايسراى ورانديز په دې ډول ونه مانه: "زه په دې ډاډه يم چې تا به د تاريخ درسونه هېر کړي نه وي او هغه دا چې موږ د افغان له منظم پوځ نه دومره وېره نه لرو چې لکه د قومي ملېشاوو او زموږ په خورو کمپونو او د مخابرو په کرښو باندې يې د هغو له يرغلونو نه لرو."(٨)

انګرېزان په هند کې په دغه وخت کې نه ماتېدونکی نظامي قوت و، څلور نيم لکه پوځ او عصري لوجستکي، مخابروي او د وړلو راوړلو عصري تخنيکي وسيلې يې لرلې. پر هغو سربېره په دغه جنګ کې يې له نظامي الوتکو نه هم کار واخيست او د جلال آباد او کابل ښارونو باندې يې بمونه وغورځول. غبار وايي، چې دغو بمونو په افغانانو باندې ناوړه اغېزه ونه کړه. خو ډاکټر عبدالعلي ارغنداوي په خپل کتاب "برتانوي امپيرليزم او د خپلواکۍ لپاره د افغانستان مبارزې" کې دغه بمونه د اوربند سملاسي عامل بولي او وايي، چې "په دې کې ډېر لږ شک دی، چې دغه [هوايي] حمله دغسې مهم عامل شو، چې د افغان حکومت يې سولې غوښتلو ته اړ کړ."(٩) دغه واقعيت په اصل کې پخپله پاچا امان الله جنرال محمد نادر ته په يوه فرمان کې په دغه ډول څرګند کړې"... از براى مردم کابل از ګلوله بارى آنها هراس پيدا شده اکثر مردم معتبرين و کلان شوندګان اين ملامتى را بحضور [شاه امان الله] تعلق ميدهند که وقت جنګ نبود."(١٠) په فرمان کې دا هم ويل

شوي چې دغو معتبرانو رايه ورکړه، چې کـه انګرېزان سوله ومني، تاسې يې قبوله کړئ. دغه معتبران شايد د دولتي شورا غړي وي.

د اوربند په اړه د افغان خوا ادعا کوي، چې دا انګرېزان وو، چې له پاچا امان الله نه يې اوربند وغوښت، خو انګرېزان د هغه سرچپه وايي. د ډاکټر ادمك په نظر:

"د مې په ۲۴مه امان الله برتانوي نيت معلوموونکو ته ځواب ووايه او د هند حکومت په خوښۍ سره د جګړې پای ته رسول ومنل، ځکه چې په شمال لويديځ سرحد [پښتونستان] کې وضع خرابه شوې وه."(۱۱)

په هر حال، د خپلواکۍ جګړه درې ځلور اونۍ وه او له هغه وروسته د همدغه کال د اګست په اتمه په راولپنډۍ کې انګرېزانو د افغانستان پوره خپلواك کېدو ته غاړه کښېښوده. په دغه ډول افغانانو د پاچا امان الله په مشرۍ په جنګ او سولې سره له انګرېزانو نه خپله پوره خپلواکي له ۳۹ کلونو نه وروسته ترلاسه کړه. افغانستان د نړۍ د پوره خپلواکو هېوادونو په قطار کې سرهسکی ودرېد او افغانان سرلوړي شول او پاچا امان الله غازي وپېژندل شو او په نړۍ کې يې نوم وايست، خو د سرحد د پښتني قومونو په اړه اساسي څه ونه شول. که څه هم لکه چې ادمك وايي،

چې:"امان الله د افغان_انګليس په دريم جنګ کې بريالى و. په اصل کې له دې امله چې د سرحد (ازادې قومي کړې) له هغه سره مرسته وکړه. دغه افغانانان د مسلمانانو او افغانانو په توګه حاضر وو، چې د افغان پاچا د جهاد په غږ سره جګړه شي، خو چې دى هغو ته وسلې او پيسې ورکړي."([12]) هو، امان الله له انګرېزانو نه دغه وعده ترلاسه کړه، چې دوى په هغو کې د نفوذ خپرولو او له هغو سره د جنګ کولو پلان نه لري او که د هغوى پر ضد کوم نظامي کار کوي له امير سره به مشوره کوي، خو له جګړې نه وروسته انګرېزانو د خپلې وعدې پرخلاف ددغو پښتنو په سيمو کې تر پخوا ډېر په نظامي کړو لاس پورې کړ.

له هېوادونو سره اړيکې:

د خپلواکي يوه غټه نښه دا ده چې خپلواك هېواد به له نورو هېوادونو سره ډول ډول اړيکې په تېغه او په خپله خوښه د خپل ملت د ګټو د خوندي کولو په مقصد د خپلو استازو له لارې ټينګوي. تر دغه وخته پورې د افغانستان اړيکې يوازې د برتانوي هند له حکومت سره وې. پاچا امان الله لا پخوا له دې چې د افغانستان خپلواکي په رسمي ډول وپېژندل شي، له نورو هېوادونو سره د اړيکو لرلو په لټه کې شوى و. د نړۍ وضع هم د هغه د کوښښونو مرستندويه وه. يو دا چې د لوى نړۍ وال جنګ له امله د عثماني

امپراتورۍ په تېرتېره کېدو سره د نړۍ په مسلمانانو کې انګرېزي ضد احساسونه پیاوړي شوي وو، ځکه چې انګرېزانو د هغې په تېرتېره کېدو کې لاس درلود. بل دا چې په روسیې کې د بلشویکي انقلاب له امله د لېنن په مشرۍ دغسې بلشویکي حکومت په واك شوی و، چې له لویدیځ امپیریلزم او پانګه والي نظام سره مخالف و او د هر هغه حکومت او هېواد پلوي یې کوله، چې د هغو په برابر کې جګېدل. نو دغه حکومت په نوې ترکیې کې له جنرال مصطفی کمال چې په اتاترك یادېده او په نوي افغانستان کې له پاچا امان الله سره روغ نیتي ښوده او افغانستان ته یې لاد وسلو، پیسو، تخنیکي مرستو او حتی د پنجده د بېرته ورکولو وعدې هم ورکولې.

پاچا امان الله لا د ۱۹۱۹ کال د اپریل په سر کې محمد ولي په بخارا کې سفیر ټاکلی و. محمد ولي د درواز تاجك او پخوا په دربار کې د غلام بچه ګانو مشر و. زر څرګنده شوه چې دی د یوه مهم هیئت په مشرۍ ګمارل شوی و، چې له نوي بلشویکي حکومت او د لویدیځ له نورو هېوادونو سره سیاسي اړیکي ټینګې کړي او په اروپا کې د پارېس د سولې په کنفرانس کې هم ګډون وکړي. محمد ولي له خپلو لوړ رتبه افغان ملګرو سره مسکو، برلین، روم، پاریس، لندن، نیویارك او واشنګټن ته هم سفر وکړ او د ۱۹۲۲ کال په جون کې وطن ته ستون شو. له هغو خنډونو سره سره چې

د برتانیې د باندنیو چارو نوی وزیر لارډ کرزن د دغه هیئت په وړاندې اچول د محمد ولي هیئت په خپل مقصد کې پوره بریالی وخوت. له شوروي اتحاد، پاریس او ترکیې سره یې سیاسي او د دوستۍ تړونونه وکړل او نور ډېر هېوادونه یې هم وهڅول، چې له افغانستان سره سیاسي اړیکې ټینګې کړي.(۱۳)

د افغانستان لپاره دا یو مهم بری و. له هغه وروسته ډېرو اروپایانو په تېره جرمنانو کابل ته مخه وکړه. افغانستان له عنعنوي ګوښه توب نه د تل لپاره ووت او د کابل ښار دغسې نوې بڼه غوره کړه، چې د باندنیو شته والی یې یوه ځرګنده نښه شوه. د هیئت مشر محمد ولي هم د غټ نامه او اعتبار خاوند شو، په تېره وروسته ل هغه چې پاچا امان الله یو ملیون روپۍ نقدي او د کوهدامن په قلعه مراد بیګ کې د مستوفي مېرزا محمد حسین ضبطې شوې مځکې د انعام په توګه وروبښلې. (مستوفي دمخه په دار ځړول شوی و.) پاچا هغه د محمود طرزي پرځای د باندنیو چارو وزیر وټاکه.(۱۴) خو د افغانستان اړیکې له برتانوي هند سره د سرحد د پښتنو په سر خړې پړې پاتې شوې او له شوروي اتحاد سره یې د مرو، بخارا او داسې هم د بسمه چي غورځنګ او د پاچا امان الله د پان اسلامي فکر له امله د دوستۍ لومړنۍ تودوښې له لاسه ورکړې.

افغانستان او منځنۍ اسیا:

د بولشویکي انقلاب د بري، د عثماني امپراتورۍ د توټه کېدلو او د افغان انګلیس د دریم جنګ له امله شوروي اتحاد، برتانیې او د اسیا یو شمېر هېوادونو ځانونه په منځنۍ اسیا کې د "سترې لوبې" په یوه نوي پړاو کې ومونده. په دغې لوبې کې پاچا امان الله، د بخارا امیر او د هغو غورځنګونو، چې یا په پان تورانزم یا په پان اسلامزم باندې ډډه کوله هڅه کوله. چې د منځنۍ اسیا هغه تشیا ډکه کړي، چې د تزاري امپراتورۍ په له منځه تللو سره پیدا شوې وه. شوروي اتحاد هڅه کوله، چې د تزاري روسیې پرځای په منځنۍ اسیا باندې خپل حکم جاري کړي. له بلې خوا برتانوي هند اندېښمن شو چې د برسټ-لیتوفسك له تړون نه وروسته چې بلشویکي روسیې له جرمني سره د ۱۹۱۸ کال په مارچ کې لاسلیك کړ، د جنګ د وخت مرکزي قوت پوځونه به افغانستان ته ننوځي او هند به په خطر کې کړي. نو هند هڅه کوله چې افغانستان له دښمنو هیئتونو څخه کوښه وګرزوي. ددې لپاره او هم دا چې له دغسې کسانو او ډلو سره لاړ ولري، چې له برتانیې سره مرسته وکړي، جنرال ملیسن یې له کافي پیسو او پوځ سره د ایران مشهد ته واستاوه. دی له خپل پوځ سره له مشهد نه مرو او بیره علي ته لاړ، خو هلته له بلشویکي پوځ

سره له نابریالۍ مقابلې نه وروسته بېرته په مشهد کې هستوګن شو. په مشهد کې یې د مسکو، تاشکند او نورو ښارونو ترمېنځ د تیلګرافي مخابرو په څارلو سره غټې بریالي توبونه ترلاسه کړل[۱۵]، چې زر به د هغه په هغه رول وغږېږم چې د شوروي اتحاد او افغانستان اړیکي یې خړپړ کړل. له بلې خوا د عثماني ترکیې د اتحاد او پرمختګ د کومېټې پخوانیو مشرانو، چې تېنګ ملت پالان وو، له پان اسلامي غورځنګ نه په دغې هیلې کار اخیست، چې په منځنۍ اسیا کې یو اسلامي ترکي دولت په پښو ودروي. پاچا امان الله بیا له پان اسلامزم نه په ګټې اخیستلو سره هڅه کوله، چې د منځنۍ اسیا د کنفدرېشن سروال وي. داسې هم هغه له برتانوي هند سره په معاملو کې کوښښ کاوه، چې د هند مسلمانانو ته د وروستي اسلامي سروال او د اسلام د یوازیني پاتې شوي مدافع په توګه ځرګند شي. علامو هم ښووله، چې پاچا امان الله به د خلافت په ګدۍ ډډه ولګوي[۱۶].

پاچا امان الله په منځنۍ اسیا کې د پرمخ تللو فعال سیاست غوره کړی و، خو بیا له هغه ځایه د شوروي اتحاد په پرمختګ سره په شا ولاړ. د پاچا امان الله سیاستونه په دغې پراخې سیمې کې هم په ډګر کې په کړو او هم له شوروي اتحاد سره په اړیکو کې ځرګندېدل. د محمد ولي هئیات په مسکو کې د ۱۹۲۱ کال د فبرورۍ په ۲۸مه له

شوروي حکومت سره یو تړون لاسلیك کړ. په هغه کې دواړو خواوو ومنله، چې "هېڅ خوا دی له دریمې دولت سره هېڅ دغسې نظامي یا سیاسي موافقتونه لاسلیك نه کړي، چې د تړون کوونکي کومې خوا ته ممکن تاوان ورسوي." شوروي اتحاد به اجازه لري، چې په افغانستان کې قونسلګري ګانې پرانيځي. مسکو ومنله، چې د افغانستان د سوداګري مالونه به د محصول له ورکولو نه پرته له روسيې نه تېر شي. افغانستان او شوروي اتحاد دواړو د بخارا او خيوې خپلواکي د "خلکو د غوښتنو پر اساس" وپېژنده. شوروي اتحاد دا هم ومنله چې هغه سرحدي سيمې چې پخوا په افغانستان پورې تړلې وې د "عدالت او خودارادیت د اصلونو" له مخې افغانستان ته بېرته ورپرېږدي. پر هغو سربېره شوروي اتحاد په غاړه واخیستله چې هر کال به یو ملیون روبل سره زر یا سپين زر افغانستان ته د مرستې په توګه ورکوي. شوروي اتحاد د تخنیکي وسیلو او متخصصانو په بڼه د نورو مرستو ورکول هم ومنل(١٧).

شوروي اتحاد په دغه تړون سره د افغانستان په اړه روغ نیتی وښوده، په داسې حال کې یا شاید له دې امله چې د داخلي جنګ له سختو پایلو او له اقتصادي ستونزو سره مخامخ و. شوروي اتحاد به دا هم په نظر کې لرله، چې افغانستان به یې په دغسې تړون سره تر دې حده دوست کړی وي، چې لږ تر لږه انګرېزانو ته به اجازه ورنکړي، چې

له هغه ملك نه د شوروي پر ضد كار واخلي.

بلـه دا چې دغـه تړون پـه دغسې وخـت كـې لاسليك شو، چې پـه منځنۍ اسيا كـې د افغانسـتان نفـوذ ښـه خپـور شـوى و. ان د ۱۹۱۹ كـال پـه اكتـوبر كـې افغانسـتان پـه دې پيـل كـړى و، چـې د پنجـده پـه سيمې كـې خپـل نفـوذ خپـور كـړي. "افغـان مـاموران، قونسـلان او پـه خپلـه خوښـه جـوړ شـوي هئياتونـه لـه منظمـو افغـاني عسـكرو سـره ډلـه ډلـه ګرزېـدل او پـه نتيجـه كـې پـه دغسـې سـيمې كـې دغسـې ښـاركوټي نـه و، چـې افغانـان دې ونـه لـري." د برتـانوي راپورونـو لـه مخـې "افغـان نفـوذ پـه مـرو او سـهيل كـې ټينګېـده او پـه مـرو كـې خلكـو داسـې ګڼلـه، چـې افغـان قونسـل تـه تـر بلشـويكي كميسـارۍ نـه لا ډېـر مهـم مـامور وي."(۱۸) پـه مـرو كـې څلـور سوه منظم افغان عسكر ځاى پرځاى او لـه هغـه ځايـه تـر كشـك پـورې د افغانـانو لاس بـرى و. د يـوه راپـور لـه مخـې "افغانـان هـر هغـه ممكـن څـه كـوي، چـې تركمنـان سـره يـو ځـلا كـړي. هغـه كسـان خوشـې كېـږي، چـې بلشـويكان يـې بنـدي كـوي، جـريمې بېرتـه وركـولې كېـږي، سـتونزې د افغانـانو پـه حكـم هوارېـږي او محلـي بلشـويكان پـه ضـمني ډول د افغانـانو امرونـه پرځـاى كـوي. هېـڅ تـركمن وضـع درك كـولى نـه شـي، يـا دا چـې افغانـان او بلشـويكان پـه رښـتيا سـره دوسـتان دي يـا دښـمنان، خـو ټـول دا منـي، چـې افغانـان هـر چېـرې د مسـلمانانو د سـاتونكو پـه توګـه د محـل د وضـع او موقـع كنتـرول كـوي. د

سرخس په سیمې کې افغانانو د ترکمنو دایمي بدي ګانې له مینځه وړي او ټولو ته یې خبرداری ورکړی، چې د عمل لپاره، چې مناسب وخت یې ورسېږي، چمتو وي." ([19])

د بخارا امیر میر علم، جنرال ملیسن ته څرګنده کړه، چې "زموږ په نظر ترکستان او بخارا ته د افغانستان راتګ یوازې ددې دپاره دی، چې د ترکستان مسلمانان سره یو موټی کړي او له بخارا سره اړیکې ټینګ کړي. په دغه مقصد چې د بلشویکانو پر ضد په مناسب وخت کې عمل وکړي." دا هم ویل کېږده، چې افغانانو په فرغانه کې د شوروي پر ضد د بسمه چې حرکت له یوه مشر محمد امین بېګ سره لاړ لرله او هغه ته یې که په پان اسلامي کنفدرېشن کې ګډون وکړي، د لسو زرو مېړو او وسلو وعده کړې وه.([20])

د ۱۹۲۰ کال په پسرلي کې د افغان-شوروي اړیکې خړ پړ شول او شورویانو بیا په زور سره د منځنۍ اسیا د لاندې کولو تکل وکړ. شورویانو چې د ۱۹۱۹ کال په پای کې ماسکو له تاشکند سره د اورګاډي په وسیلهٔ بیا وتاړه، هلته یې منظم پوځ واستاوه. فرغانه او خیوه یې لاندې کړل او د بل کال په مې کې یې په پنجده کې د افغانانو لاس بری پای ته ورساوه. له هغه وروسته د افغانستان او شوروي اتحاد پوله هغه شوه، چې د تزاري روسیې په وخت کې وه. د بل کال (۱۹۲۱) په مې کې یې د بخارا امیر هم په ښکاره د

پرچمي دوله "ځوانو بخارایانو" له لارې خو په واقع کې په خپل زور کابل ته پرارولو ته اړ کړ[۲۱]، که څه هم له افغانستان سره یې په تړون کې د بخارا او خیوې خپلواکي منلې وه. ډاکټر ادمك د افغان شوروي د اړیکو دغه خرپړتیا په سرحدي سیمه کې د ورشوګانو په سر لانجې او د شورویانو پر ضد د افغانانو دسیسې بښيي[۲۲] خو د هغو عامل تر هغو ډېر جدي او په مشهد کې یوه انګرېزي جنرال، ملیسن ته منسوب دی.

مسکو او ډهلي پوهېدل چې دوست افغانستان به د شوروي لپاره دغسې یوه هډه وي چې له هغه ملك نه به د انقلاب بځري په مناسب وخت کې هندوستان ته یوړل شي. هندوستان ناارام و. د ملیسن په نظر افغانانو داسې ګڼله، چې انګرېزان کم زوري شوي دي، نو دی په دې لټه کې شو چې د بلشویکانو لوبه بې اغېزې کړي او له افغانستان نه یې لېرې وساتي. ده وروسته په ۱۹۲۲ کې په لندن کې د منځنۍ اسیا په ټولنې کې د یوې وینا په ترڅ کې څرګنده کړه، چې:

"زمونږ دنده دا شوه چې هر هغه ممکن څه وکړو چې په هغه سره د یوه دفاعي او یرغلیز اتحاد په مقصد د افغان او شوروي د پلانونو د واقعې کېدو مخه ونیسو." دی له هغو تاکتیکونو نه هم وغږېد چې په

مشهد کې یې په دغې لار کې ترېنه کار اخیسته. "څه وخت چې په دواړو کامپونو کې د ډېرو اجنټانو له لارې معلومات ترلاسه شول چې رښتینې وضع څنګه ده او دواړه خواوې له یوې او بلې سره څنګه چلند کوي، زموږ کار دا شو چې یوه، خوا د بلې په خیانت په غیر رسمي ډول خبر کړو. افغانانو په دغه وخت کې واورېدل چې په ټولې فرغانې کې د شوروي پر ضد یو پیاوړی او د هیلې وړ پاڅون روان دی، د پاڅون مشرانو ته یې استازي ولېږل، له لیکونو او سوغاتونو سره. موږ دا خپله دنده وګڼله چې دغه معلومات بلشویکانو ته ورسوو."

ملیسن دا هم وایي چې د محمد ولي له هئیات سره د شورویانو ښه چلند او افغانستان ته د هغوی د غټو وعدو ورکول د افغانانو په خیال په اصل کې د هغوی د کمزورۍ له امله و او افغانان له هغه وروسته په منځنۍ اسیا کې د خپل نفوذ په خپرولو پسې شول او مرو ته یې لامنظم پوځ هم واستاوه. ملیسن وایي چې موږ بلشویکان په دغو ټولو پېښو خبر کړل او هغوی بیا سرحدونو ته سور پوځ له یوه لوړ رتبه کمیسار سره ولېږه، چې په مرو او عشق اباد کې د

وضع څېړنه وکړي، خو دی هلته د کومې موضوع په سر له کوم افغاني افسر سره ونښت او شورويانو بيا يو بل ملاتړ پوځ ورواستاوه. مليسن بيا افغانان په هغه خبر کړل او هغوی هم همدغسې وکړل. ددغو ټولو پېښو پايله د افغانانو او شورويانو ترمېنځ ټينګه بې باوري شوه. مليسن په پای کې خپلو اورېدونکو ته وويل چې:

"وعده شوې پيسې او وسلې وځنډېدلې او په پای کې ګرد سره ودرولې شوې، ځکه چې هغوی [بلشويکان] په هر حال ترخه حده پورې په دې باور شول، چې افغانان په ټولې منځنۍ اسيا کې د دوی پر ضد د يوه لوی پان ـ اسلامي پاڅون لپاره لمسوني کوي."(٢٣)

د شوروي ـ افغان بل درز د بسمه چي غورځنګ په سر و، چې مقصد يې په منځنۍ اسيا کې د يوه خپلواک اسلامي دولت لپاره کار کول وو. دغه غورځنګ هغه وخت جدي شو چې د عثماني ترکيې پخوانيو مشرانو ـ انور پاشا، طلعت پاشا او جمال پاشا ـ په منځنۍ اسيا او افغانستان کې د هغه د واقعي کولو لپاره په هلو ځل پيل وکړ. دوی د لومړي نړۍ وال جنګ تر پايه پورې د عثماني ترکيې مشران وو او په جنګ کې يې د مرکزي قوتونو خوا نيولې وه، خو عثماني ترکيه د جنګ په نتيجه کې ماته او

ټوټه ټوټه شوه او دوی له ترکیې نه ووتل. لومړی دوه یې د برلین په لار مسکو ته لاړل چې له شورویانو سره په برتانوي ضد حرکتونو کې برخه واخلي. جمال پاشا وروسته په کابل کې ځرګند شو او هلته د افغان پوځ د بیا تنظیمولو لپاره وګمارل شو. په دغه وخت کې شورویانو هر چېرې مسلمانان د انګرېزانو پر ضد لمسول، خو په منځنۍ اسیا کې په خپله د بسمه چي پلوو مسلمانانو له مخالفت سره مخامخ شول. انور پاشا یې ترکستان ته واستاوه، چې موضوع د هغو له مشرانو سره په خبرو حل کړي، خو دی هلته د ۱۹۲۲ کال په مارچ کې له هغو سره یو موټی او د شوروي پر ضد شو. انور پاشا ډېر زر "د پخوانی بخارا" د قوتونو سروال وګرزېد چې شمېر یې شلو زرو تنو ته ورسېد او په ترمز، بېسون او شهر سبز کې ځای پر ځای وو. (۲۴)

پاچا امان الله په منځنۍ اسیا کې د کنفدرېشن جوړېدلو امکان بیا ولید. په کابل کې جمال پاشا چې د محمود طرزي له ملاتړ نه بهره من و، امان الله په دې قانع کړ، چې انور پاشا غواړي روسي ترکستان په افغانستان پورې وتړل شي او دا چې د بخارا امیر هم غواړي د هغه په مرسته له افغانستان سره یوځای شي. (۲۵) پاچا امان الله په دې هکله په کابل کې د انګلستان د سفیر له لارې له برتانیې نه وغوښتل، چې د بخارا او خیوې خپلواکي په ځرګند ډول ومني او د افغانستان له لارې د وسلو د رسولو ...

او د افغانستان ملا وتړي، چې له شوروي اتحاد نه وغواړي له دغو ملکونو نه خپل پوځونه وباسي، خو انګرېزانو د هغه غوښتنو ته د هوکې ځواب ونه وایه([26]). سره له دې هم څنګه چې امان الله په دې فکر و، چې بلشویکان له بخارا نه د انور پاشا له لاسه ایستل کېږي، له هغه سره یې د وسلو او رضاکارو مرسته وکړه او د تنظیمي رئیسانو په نومونو یې جنرال محمد نادر قطغن ته، شجاع الدوله هرات ته او د عدلیې وزیر محمد ابراهیم مزار ته واستول. په هغو سربېره افغاني افسران یې په ملکي جامو کې انور پاشا ته او یوه وړه نظامي قوه یې بخارا ته واستوله. هدایت دا و، چې دوی تول به په پټه له انور پاشا سره په بخارا او له بسمه چي مشرانو سره په فرغانې کې مرستې کوي.

د ۱۹۲۲ کال په اپریل کې یو افسر له سرحد نه واوښت او په بېسون کې یې له خپلو قوتونو سره له شوروي پوځونو سره مقابله وکړه. په هغه سربېره د باندنیو چارو د وزارت یوه حکومتي پوسته په لار کې چور شوه او سندونه یې شورویانو ته په لاس ورغلل.([27]) شورویانو ته ثابته شوه چې افغانان د بخارا په ناکراریو کې لاس لري، نو یې بخارا په پوې شېبې او ورځ کې په بې رحمۍ سره لاندې کړه، پر افغانانو یې مرستې ودرولې او د ډېرو غوښتنو په ترڅ کې یې له افغان حکومت نه وغوښتل، چې ځرګندونه وکړي، چې بیا به د بخارا په چارو کې ګوتې نه وهي او خپل

استازي به له هغه ملك نه بهرون كوي. دغه غوښتنې د التيماتوم په شان وې او افغانستان هغه ومنلې او د شوروي اتحاد دوستي يې وساتله. انور پاشا هم له يو څو بريو نه وروسته د ۱۹۲۲ كال د اگست په ۴مه په يوې نښتې كې ولگېد(۲۸). د هغه په مړينې او وروسته د بسمه چي د يوه بل مشر ابراهيم بيگ د قوتونو په خورېدلو سره په منځنۍ اسيا كې د هغو دريو تركي پاشاگانو د پان-تركي دولت، د بسمه چيانو د خپلواكۍ او د پاچا امان الله د اسلامي كنفدرېشن ارمانونه له خاورو و ايرو سره برابر شول او پرځاى يې هلته د شوروي اتحاد له خوا د سوويېتزم د پلي كولو په لور كوښښونه پيل شول او په افغانستان كې د پاچا امان الله له خوا په داخلي سمونو نو باندې لنگر واچول شو.

لومړي سمونونه:

په معاصر افغانستان كې امير شېرعلي لومړى افغان واكمن و، چې د دولتي نظام د عصري كولو په لور يې گامونه اوچت كړل. پاچا امان الله بيا نه يوازې د نظام په عصري كولو بلكې د ټولنې د ځينو اساسي اړيكو په اړولو او حتى د لويديځ كولو په لور د پراخو پروگرامونو په پلي كولو پيل وكړ.

امان الله د واكمنۍ په اول كال (۱۹۱۹) كې اجرائيوي قوه تنظيمه كړه، په دې ډول چې په سر كې يې صدراعظم او

وزیران وګمارل. د وزیرانو نومونه په معاصر افغانستان کې د اول ځل لپاره امیر شیر علي په خپلو لوړو مامورانو باندې ایښي وو. پاچا امان الله بیا لومړی افغان واکمن و، چې درې ګونو قوتونو یانې اجرایي، قضایي او مقننې ته یې عصري بڼه ورکړه، خو سلطنت یې له حکومت نه بېل نه کړ یا یې په کافي اندازه بېل نه کړ. د وزارتونو سروالان یې اول ناظران او وروسته وزیران ونومول. هغوی ده ټاکل او ده لېرې کول او هغوی ده ته مسئول وو، په داسې حال کې چې هغه د پاچا په توګه غیر مسئول ګڼل کېده. وروسته یې د صدراعظمۍ چارې هم په خپل لاس کې ونیولې او تر پایه پورې د غیر مسئول صدراعظم په شان پاتې شو(۲۹). په دغسې نظام کې طبیعي وه چې د حکومتي مامورینو او د هغو اصلاحي پروګرامونو په اړه د خلکو عکس عمل ده ته متوجه شي، لکه چې همدغسې وشول.

پاچا امان الله د ۱۹۲۳ کال په لوی اختر کې په یوې وینا کې څرګنده کړه چې "دا د قلم ورځې دي، نه د توري."(۳۰) د هغه له لومړیو بنسټیزو کارونو څخه یو دا شو چې چارې د ولس د استازو په مشوره یا لږ تر لږه د هغو له لارې په مخ بوځي او څنګه چې په افغانستان کې سمونونه د لومړي ځل لپاره په پراخ ډول تجویز کېدل، د نویو قانونو ایستلو او قانون ایستونکو لپاره اړتیا ډېرېده. ددغه مقصد لپاره د "ریاست محفل وضع قوانین" په نامه یوه اداره جوړه شوه،

چې سردار شېراحمد یې سروال او ترکي بدري بیګ یې نایب سروال او غړي یې عالمان، لیکوال او ترجمانان وو. د قانون ایستلو او مشورې ورکولو لپاره د اعیانو پخوانی مجلس چې "دارالشورا" نومېده اول په "خاصې شورا" او بیا په "دولتي شورا" واړول شوه. د عزیزالدین پوپلزي په وینا د قانون ایستلو ریاست په دولتي شورا واړول شو([31]). دولتي شورا نیمه ملي وه په دې ډول چې نیمایي غړي یې پاچا ټاکل او نیمایي یې ولس غوره کول. په ۱۹۲۸ کې پاچا د لویې جرګې له استازو سره ومنله، چې دولتي شورا به په ملي شورا بدلېږي او غړي به یې د خلکو له خوا غوره کېږي([32]). د هېواد په هر اداري واحد (ولایت، حکومت او علاقه دارۍ) کې مشورتي مجلس ومنل شو، چې غړي یې حکومتي ماموران او د خلکو غوره شوي استازي وو.

دولتي شورا، وزیرانو او لویو جرګو قانونونه ایستل او هغه د پاچا له لاسلیك کېدو او مهر کېدلو نه وروسته جاري کېدل. د پاچا امان الله په لس کلنې واکمنۍ کې د نظامنانو په نومونو دومره ډېر قانونونه ایستل شوي دي، چې په هېڅ بلې لسیزې کې په هغه شمېر ایستل شوي نه دي. د پاچا امان الله د واکمنۍ بله غټه خاصه د لویو جرګو جوړول و په دغه مقصد چې په خپله د هغه په ژبه "... لااقل در سال یك دفعه علی العموم وکلا و نمایندګان و کلان شوندګان قومی و علمای ملت داران اجتماع نموده...(تا) همه مسایل مهمه

و افکاریکـه در تعـالی و ترقـی مملکـت خـویش مـدنظر داشـته باشـم مواجهتـاً بمشـاوره و تصـویب و تصـفیه قـرار دهـم."(۳۳)

دده پـه دورې کـې څـو لـويې جرګې وشـوې، لومړۍ يـې پـه جـلال آبـاد او وروسـتۍ يـې پـه پغمـان کـې. پاچـا امـان الله د لويـو جرګـو نـوښتګر دی. تـر هغـه دمخـه بـل افغـان واکمـن دغسـې لويـه جرګـه نـه ده بللـې، چـې غـړي يـې د افغانسـتان لـه ټولـو برخـو نـه د خلکـو لـه خـوا غـوره شـوي وي. لويـه جرګـه پـه اصـل کـې د قـومي جـرګې توسـعه ده او قـومي جـرګې د افغانسـتان پـه ځينـو قومونـو پـه تېـره پـه پښتنـو کـې رواج وې، چـې هـم فـردي او هـم عمـومي کشـالې پـه تېـره جزايـي کشـالې يـې هـوارولې. د پاچـا امـان الله د لويـو جرګـو بلـه خاصـه د هغـو لـوی والـی دی، چـې د ځينـو غـړي يـې زر تنـه وو. د حکومـت لپـاره پـه تېـره پـه مـالي لحـاظ ګرانـه وه چـې هـر کـال دغسـې لويـه جرګـه وبـولي، ځکـه چـې لګښـت يـې ټـول د حکومـت پـه غـاړه و. پـه هـر حـال، پاچـا امـان الله لومړی افغـان واکمـن دی، چـې ملـت تـه يـې د لويـو جرګـو لـه لارې پـه دولتـي چـارو کـې برخـه ورکـړه او دولتـي نظـام يـې د قـانون لـه مخـې پـه مشـورې بانـدې بنا کړ.

پاچـا امـان الله پـه قضـايي چـارو کـې هـم بېخکـي بـدلون راوسـت او پـه فقيهـي قضـيو کـې يـې "تعزيـر" پـه "تقـدير" سـره بـدل کـړ. اميـر عبـدالرحمن قاضـيانو تـه پـه دعـوو پـه تېـره پـه جزايـي موضـوع ګـانو کـې نامحـدود اختيارونـه منلـي وو، پـه

دې ډول چې قاضي ته اختيار وركړل شوى و، چې يوه چاته حتى پخوا له دې چې عمل يې كړى وي، د ظاهر په نظر كې نيولو سره تر اعدام پورې جزا وركړي، سره له دې چې په اساس القضات نومي كتابګوټي كې ددعوو د هوارولو لپاره د قاضيانو د صلاحيت او د قضيو د حل كولو طرز عمل په اړه ډېر څه ويل شوي وو([۳۴]). نو د امان الله تر وخته پورې د غبار په ژبه:

... قاضي خودش را در موارد جزايى قبلاً مختار و فعال مايشاء ميدانست و اسلحه تعزير در دست او به شكل يك اله برنده اما كشدار قرار داشت."([۳۵])

پاچا امان الله د تمسك القضات امانيه له مخې، چې د مولوى عبدالواسع كندهاري تاليف و د قاضي پراخ اختيارونه مقدر كړل، په دې ډول چې په هغه كې د هر جرم لپاره جزاګانې ټاكلى شوې ياني تقدير شوې وې او قاضي نه شو كولى چې د يوه جرم جزا په خپل اختيار سره لږه يا ډېره كړي. په افغانستان كې دا يو اساسي فقيهي تغيير و چې راوړل شو. په هغه سربېره د تورنو محاكمه هم برالا شوه او د الله تعالى حقونه او د بنده ګانو حقونه سره بېل كړل شول. له هغه وروسته كه قاضي يو څوك په كومې قضيې كې تبريه كاوه، حكومت د لزوم په حال كې هغه د پوليسو او ولايتي مشورو له لارې څاره او په جزا رساوه. دا ټول دغسې

تغييرونـه وو چـې د غبـار پـه ژبـه "... صـنف قضـات را بـراى هميشه از دولت و تحولات جديد متنفر و بېزار ساخت."(۳۶)

د پاچـا امـان الله نـور سـمونيز پروګرامونـه د ټـولنې مـدني کولـو او پـرمخ بيولـو تـه متوجـه وو. پـه کـال ۱۹۲۱ کـې د صنعتونو د هڅونې په نامـه دغسـې يـو قـانون ايسـتل شـوى و چـې مقصـد يـې د ماليـاتي طـرز پـه اصـلاح کولـو سـره د صنعتونو هڅول وو. د امير عبدالرحمن په وخت کې ماليات پـه جـنس اخيسـتل کېـدل او هغـه تـر دې حـده پـورې درانـه وو چـې لـه هغـو مځکـو نـه چـې پـه نهرونـو سـره خړوبېـدلې، د حاصـل درييمـه برخـه د حکومـت کېدلـه او مځکـه والـو او بزګـرو د هغـو د تحصـيل پـه برخـه کـې هـم تاوانونـه او ربړونـه ګالـل. د پاچـا امـان الله پـه وخـت کـې ماليـات لـه جـنس نـه پـه نقـده واړول شـول، پـه دې ډول چـې ددغسـې مځکـو د درې کـالو حاصـلاتو منځنۍ انـدازه وټاکلـه شـوه او هغـه د ورځـې پـه نـرخ پـه نقـده واړول شـوه او پرېکـړه وشـوه، چـې د نرخـو د لوړوالي لـه املـه بـه ماليـات هـر درې کالـه وروسـته بيـا ټاکـل کېږي. دغـه کـار يـوازې يـو ځـل وشـو او حکـومتي عايدونـه لـه دغې ډډې نه لږ شول.(۳۷)

پـه دغـه نـوي طـرز سـره د ملکـانو، ميرانـو او قـومي مشـرانو نفـوذ هـم لـږ شـو. د دوى اهميـت پـه دې هـم لـږ شـو چـې بزګـران او نـور ولسـي خلـك هڅـول کېـدل، چـې د خـپلې سـيمې لـه حکومـت سـره پـه نېغـه رابطـه ولـري او ملکـان او قريـه داران

منع کېدل، چې د خلکو او حکومت ترمېنځ واسطه اوسي.([38]) لامهمه دا ده چې د پاچا امان الله په اولو کلونو کې دننه په وطن کې ډول ډول محصولونه چې حکومت د امیر عبدالرحمن په وخت کې او له هغه نه وروسته تړلول، لغو یا لږ شول او ډېر داخلي ګمرکونه له مېنځه یووړل شول. داسې هم باندنۍ سوداګري د پاچا امان الله په وخت کې ښه وده وکړه، په تېره بیا وروسته له هغه چې جرمني، پولینډ او په اولو کلونو کې شوروي۔ افغان سوداګرو ته په خپلو ملکونو کې د ازاد ترانزیت امتیاز ورکړ او افغانستان له ډېرو هېوادونو سره د جرمني، شوروي او هندوستان په ګډون د سوداګرۍ تړونونه وکړل. ددغو تړلو سمونونو او نوښتونو له امله پولي پانګه په پراخه اندازه په کار ولوېده او ډېره شوه او شرکتونه او د لګښتي مالونو لپاره یو شمېر فابریکې جوړې شوې او نورې یې د جوړېدلو په حال کې وې.

افغانستان د پاچا امان الله په واکمنۍ کې په دې پیل وکړ، چې پولي پانګه ورو ته د پانګو اچولو ډګر تر هر بل وخت نه په پراخ ډول برابر کړي او هېواد د پانګه والۍ په درشل کې ودرېږي. غبار دغو تړلو سمونونو ته تفصیل ورکړی، خو هغه د اولې او دوهمې دورې سمونونو ترمېنځ توپیر نه دی کړی. اساسي ټکی دا دی چې په دغو سمونونو سره دغسې ازاده فضا مېنځ ته راغله، چې د هغ له امله په

ټولیز ډول په ټولنې او په ځانګړي ډول په متشبثانو کې د بزنس کولو قوي حرکت پیدا شو او دولتي عایدونه په یوه کال کې (کال معلوم نه دی) له ۸۰ ملیون روپیو نه ۱۸۰ ملیون ته جګ شول.(۳۸)

کومو سمونونو چې په خپله خلك په نېغ ډول وښورول، هغه د ټولنې د مدني کولو او د عصري پوهنې د خپرولو په مقصد هڅې وې. دغه هڅې د دوو اصلونو له مخې کېدلې: یو دا چې "عایدونه باید وګټل شي" او بل دا چې ټول افغانان د قانون له نظره سره برابر دي. د لومړي اصل له مخې هغه معاشونه چې دولت پخوا مخورو خلکو لکه خان، ملك، پیر، ملا او د کابل محمد زیو ته ورکول، ودرول شول یا لږ شول. په افغانستان کې ملایانو، پیرانو او سیدانو ته د دولت له خوا مواجب ورکول د مغلو له وخت نه راهیسې یوه عنعنه وه. ملایانو داسې ګڼله چې د شریعت له مخې دا د دوی حق دی، خو امیر عبدالرحمن هغو ته معاش ورکول په دې پورې وتاړه، چې هغوی دې په دیني چارو کې د ملا خوسه په سروالی کمیسون ته ازموینه ورکړي او هغوی چې بریالي کېږي، دولتي کارونه ترسره کړي. سیدان یې اړ کړل چې د مغلي حکومت هغه فرمانونه وښیي، چې د هغو له مخې دوی مواجب ترلاسه کول. یوازې یو څو تنو دغسې فرمانونه وښودل. په نتیجه کې د دواړو ډلو شمېر په افغانستان کې تر پخوا نه لږ او نفوذ یې هم کم شو.(۳۹)

خو ددې پرخلاف امیر عبالرحمن د غلزیو له پاخون نه وروسته د کابل محمدزیو هر نارینه او ښځې ته مواجب ومنل او محمدزیان یې د دولت شریکان وبلل.([40]) داسې یې هم د خوانین ملکي په نامه هغو اطرافي قومي مشرانو او خانانو ته د پخوا په شان معاشونه ومنل، چې دولت ته یې په اضطراري جنګي حال کې جنګي مېړونه ورکول او سروالي یې کوله.([41]) نو دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې دغو ډلو او داسې هم نورو ته مواجب ورکول، بې له دې چې د دولت لپاره په منظمه توګه کار وکړي. دا چې پاچا امان الله ددغه اصل له مخې چې عایدونه باید وګټل شي، ددغو ډلو او کسانو دایمي معاشونه ودرول یالږ کړل د هغو روغ نیتي یې د ځان په اړه له مېنځه یوړه، خو ده د ټولنې د مدني کولو په لور کوښښونو کې چې وګړو ته یې د جنس، قوم، مذهب له توپیر پرته برابر حقونه ومنل، د ولسي خلکو روغ نیتي وګټله.

په افغانستان کې دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې، خلك رعیت ګڼل یانې هغسې خلك چې د رمې په شان راعي او شپانه ته اړه لري او له منل شویو حقونو او ازادۍ نه بې بهرې وي. پاچا امان الله په نظامنامه اساسی یا اساسي قانون کې چې په کال ۱۹۲۳ کې لویې جرګې په پغمان کې پاس کړ، د هېواد وګړو ته دغه حقونه ومنل:"تمام مردم افغانستان نزد دولت حقوق مساوی دارند"، "تمام مردم

افغانستان دارای ازادی های فردی اند و از هر گونه تجاوز بر ازادی های دیگران منع میباشند"، "حریت فردی از هر گونه تعرض و مداخله مصئون است... هیچکس جز بآساس حکم فیصله محکمه شرعی و نظامات مقننه توقیف یا مجازات نخواهد گردید." دا هم ومنله شوه چې "اسایشگاه و منازل تمام اتباع افغانستان واجب الحرمت است." دا هم ومنله شوه چې "مصادره اموال و کار اجباری کاملاً منع است" او "تمام انواع شکنجه ازین ببعد منع است."(۴۲)

دغه حقونه د کاغذ پرمخ تش توري نه وو. غبار ليکي چې:

"روح این مواد قانونی آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار داشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نقاق مبرا بود. چنانکه مراسم مذهبی و تکیه گاههای پیروان مذهب امامیه عملاً ازاد شد و بردگان هزاره میراث دوره امیر عبدالرحمن خان از بردگی نجات یافت... در مجالس مشوره ولایات قندهار و غزنی و جلال آباد و انجمن معارف کابل یک یک نفر نمایندگان انتخابی هندوهای افغانستان شامل و در امور اداره سهیم گردیده قید رنگزرد از دستار و معجز هندوها با

باقیات پول جزیه... مرفوع گردید و اولا دهند و در مدارس ملکی و نظامی... و افسری در اردو قبول شد."

دی په پای کې وايي چې :"دیگر تبعیض و تفریق از نظر نژاد و زبان و مذهب و قبیله وجود نداشت... و ملت حقوقاً مساوی شد."(۴۳)

د ټولنې په نورو برخو په تېره په پوهنیزو او کلتوري ډګرونو کې پاچا امان الله دغسې علاقمنې وښودله، چې تر هغه دمخه یا تر هغه وروسته بل افغان واکمن ښودلې نه وه. څنګه چې دی د هېواد د پرمختیا په فکر و، د پوهې او پوهنې عملي ارخ ته ځیر او پردې معتقد و، چې "سعادت های دینی و دنیوی مربوط بداشتن علم و عرفان است. تا عالم نه شوید هر چند برای نام افغان و مسلمان باشید کاری را از پیش برده نمیتوانید و از جال مکر و فریب دشمنان شرف و تعالی خویش نجات یافتن مشکل است."(۴۴) ده پوهه او پوهنه یوازې د نارینه لپاره نه بلکې د ښځو لپاره هم غوښتله او ویل یې چې "داشتن علم و کمال یک برابر بالای مرد و زن از طرف خداوند ج فرض است و بدین امر خداوندی تمام علما و دانشمندان شما اطلاع دارند، پس مساویانه در تعلیم پسران و دختران خویش بکوشید."(۴۵)

پاچا امان الله سواد د پوهې او فن کلي او پوهنه د

پرمختګ کلي ګڼله. په کندهار کې یې خلکو ته په یوې وینا کې وویل، چې "بمجرد یکه اولاد شما خواننده و نویسنده شدند ګویا کلید تمام علوم و فنون را یافتند و پس از ان برای آنها بسیار سهل و اسان است که هر علم و فن را که خواهش داشته باشند در دیګر مکاتب عالی تحصیل کنند."([۴۶]) په بل ځای کې د پوهنې ښېګڼې په دې ډول ستایي: "چیزیکه در دین و دنیا برای شما فایده میرساند و شما را از مذلت و خواری دینی و دنیوی نجات میبخشد همین معارف است."([۴۷])

د افغانستان د عصري پوهنې بنسټ په کابل کې په ۱۹۰۳ کې د حبیبیې ښوونځي په پرانستلو سره د امیر حبیب الله په وخت کې ایښودل شوی و، خو امان الله عصري پوهنه ښه پراخه کړه. پوهنه د پخوا په شان وړیا او لومړنۍ زده کړه د اساسي قانون له مخې جبري وه. په دغې لارې کې ډېرې پیسې لګېدلې او د پوهنې بودجه د حربي وزارت او دربار نه وروسته په دریېمې درجې کې وه او د زده کړې وړونه د هېواد د ټولو هلکانو او نجونو پرمخ د جنس، قام ولۍ او مذهب له توپیر نه پرته خلاص وو. د امان الله د واکمنۍ په لړ وخت کې په ښارونو او ولایتونو کې ډول ډول ښوونځي پرانېستل شول. د غبار په وینا:

"در پای تخت بعلاوه لیسه حبیبیه،
لیسه های امان و اماني توسط پروفیسران

فرانسوی و جرمنی و استادان داخلی تاسیس گردید. مکاتب رشدی غازی، رشدیه استقلال، تیلگراف، رسامی، نجاری، معماری، السنه، زراعت، دارالعلوم عربی، رشدیه مستورات، رشدیه جلال آباد... رشدیه قندهار، رشدیه هرات، دارالمعلمین هرات، رشدیه مزار شریف، رشدیه قطغن، مکتب پولیس، موزیك، قالین بافی، ارچتك [معماری]، تدبیر منزل زنانه، مکتب طبیه، مستورات و بیش تر از ۳۲۲ باب مکاتب ابتدائیه در تمام ولایات باز شد. تعداد طلبه مکاتب ابتدایی (تا سال ۱۹۲۷) به پنجاه و یك هزار نفر رسید. در لیسه ها و مکاتب رشدی و مسلکی (سه هزار) طلبه تحصیل میکرد و این غیر از مدرسه نظامی بود."(۴۰)

داسې هم روغتیایي چارو ته توجه وشوه او ملکي او نظامي روغتونونه جوړ شول. په کابل او اطرافي ښارونو کې حکومتي او غیر حکومتي خیرونې هم ووتلې، چې د انیس خپرونه تراوسه هم چلېږي.

د سمونونو په پلي کولو سره لګښتونه هم ډېر بدل. نوي لګښتونه په نویو ودانیو، روغتونونو، په خارج کې په

سفارتونو او قونسلګريو، د وسلو او الوتکو په رانيولو او باندنيو متخصصانو ته په معاش ورکولو باندې کېدل، چې په ټوليز ډول حکومتي لګښتونه په عايدونو سره که څه هم تر پخوا نه ډېر شوي وو، نه پوره کېدل. حکومت د لګښتونو د لړولو لپاره په نفوذ منو ډلو باندې مواجب ودرول، چې د مخنه پرې غړېدلی يم. ممکن د لګښتونو د لړوالي له امله به و چې پاچا امان الله پوځ کم کړ او د :"نموني قطعې" په نامه يو نوی نظامي واحد جوړ شو، په دغه فکر چې هغه به وکولی شي د بدامنۍ پېښو ته ځواب ورکړي. پاچا په دې فکر و، چې نور نو له باندې نه افغانستان ته خطر متوجه نه دی او دغه لږ شوی پوځ به چې هوايي قوه به يې ملګرتوب کوي، دننيو ناکراريو ته ځواب وويلی شي.(۴۹)

د لګښتونو د لړولو په لړ کې د افسرانو د يوې مياشتې معاش کټ شو، په دې نامه چې حکومت له باندې نه نظامي الوتکې په بيه اخلي. په عين حال کې په دې لنګر واچول شو، چې نه ورکړل شوي ماليات په ټينګه ترلاسه شي او د اته کسيزې (هشت نفرې) عسکري جلب طرز عملي شي او شتمن ونه شي کولی خپل خپلوان د عوض په ورکولو سره له نظامي خدمت نه بچ کړي. له دغو ټولو تجويزونو سره سره چې ځينې ډلې يې وياړولې او نورې يې خوښې کړې، د حکومت لپاره ګرانه وه چې خپل سمونونه په اوږدې مودې کې په خپلو عايدونو سره عملي کړای شي، حتی که نابېره

امنيتـــي پېښــې د لارې خنـډ هــم نــه وي، بيــا هــم کــه لــوړ حکـومتي غـړي پـه سمونونو معتقـد، پـه خپلـو کـې يـو مـوټی او د پاچـا رښتينـــي مرســـتيالان وای، حکومـــت بـــه نويـــو راهســـکېدونکو پېښــو تــه اوږه ورکــړی او شــايد پــرې غالــب شوی وای، خـو نـه يـوازې چـې دغســې ونـه شـول دوی پـه فکـري او شخصــي لحــاظ پــه دغســې ډلــو او کړيــو ويشــل شــوي وو، چې د يوه او بل پر ضد يې دسيسې کولې.

سياسي ډلگۍ او دسيسې:

پــه لــوړې حکــومتي ســويې د ســاتنپالو (محافظــه کــارو) او نوښـــت او اوښتـــون غوښتونکـــو تـــرمېنځ درز و. صـــدراعظم، ســردار عبدالقــدوس او د بانــدنيو چــارو وزيــر، محمــود طــرزي ددغــو دواړو ډلــو ښکارنــدويې کولــه. لومــړنی چـــې د اميــر عبــدالرحمن د وختــو مــامور و (د زوکــړې کــال ۱۸۴۰)، پــه دغـه فکـر و، چـې "از طـرف شـرع انـور مشـروطه طلبـان را بايـد واجـب القتــل" دانســت. دده پــه انــد "مشــروطيت" هســې غولــول دي او "بــه حکــم شــرع بايــد ميکــروب مشــروطه از بــين بــرده شــود." (۵۰) دده لا پــه کــال ۱۹۲۰ کــې خپــل دغــه فکــر د کابــل د شـــور بـــازار حضـــرتانو يـــانې شـــمس المشـــايخ مجـــددي او نورالمشــايخ مجــددي تــه پــه يــوې اوږدې استفتايې کــې ځرگنــد کــړی و. تــر هغــه دمخــه يــې د کنــدهار لــه عالمــانو څخــه هــم پــه دغــه اړه فتــوا غــوښتې وه، خــو وروســـتيو کــه مشــروطيت رد

کړی و، د مشروطه غوښتونکو له مینځه وړل یې هم رد کړي وو. صدراعظم عبدالقدوس که څه هم د عمل سړی نه و، سره له دې هم د هغه استفتا او سلوك د شوربازار حضرتان او مذهبي عالمان په هماغه اول سر کې نوي توب غوښتونکو او سمونونو ته بدورګي کړل، چې وروسته د هغو نظرونو او کړو سختې پاروني وکړې. درز یوازې د ساتنپالو او بدلون غوښتونکو ترمینځ نه و. د بدلون غوښتونکو ترمینځ چې تاریخ یوه غبار یې "روښانفکران" بولي، هم مخالفتونه او دسیسې وې چې له هغو نه راپیدا وراني په خپله نظام ته متوجه شو.

د پاچا امان الله د واکمنۍ له پیل نه سیاسي ډلې هسکې او فعالې شوې، که څه هم هغه د قانون له مخې مجازې نه وې. پاچا په عمل کې د هغو لپاره ډګر هوار کړی و، په دې چې هغه د خپل پلار او نیکه د وختو خپه کوونکې فضا د ازادۍ په فضا سره بدله کړې وه، خو د هغو په هکله د غبار او منشي علي احمد لیکنې، چې د هغه وخت خلك وو، سره سر نه خوري. له دغو سیاسي ډلو نه مهمه یې د جمهوریت ډله وه. د منشي علي احمد په وینا:

"په کابل کې یو شمېر کسان چې زده کړه یې کړې او په بانډنیو هېوادونو کې ګرځېدلي وو، د محمد ولي په ګوند کې په پټه ننوتل او د افغان جمهوریت جوړولو په

امکانـاتو بانـدې یـې پـه پټـه بحثونـه کـول. پـه هغــو کـــې دغـــه کســـان وو: غـــلام صـــدیق [څرخـــي]، عبـــدالهادي خـــان [داوي]، حبیـــب الله خـــان (د حـــرب وزیـــر مرســـتیال)، عبـدالرحمن خـان لـودین، علـي محمـد خـان، میـرزا محمـد خـان، میـر سـید قاسـم خـان، ځیـنې نظـامي افسـران او هـم ځیـنې غیـر مهـم کسـان لکـه میـر غـلام محمـد او نـور. شـجاع الدولـه خـان او محمـد یعقـوب خـان (د دربـار وزیر) هم په دغه ګوند کې وو."(٥١)

غبـار بیـا د حـزب نقابـدار تـر نامـه لانـدې لـه جمهوریـت غوښتونکـو نـه غړېـړي او سـخت یـې غنـدي او وایـي، چـې هغـوی پـه اصـل کـې د دموکراسـۍ او جمهوریـت دښمنـان او د نورو په خدمت کې وو. ده هغوی "انقلابي" ګڼل.(٥٢)

غبـار لـه یـوې بلـې سیاسـي کـړۍ نـه هـم غړېـړي پـه نامـه د "جوانـان افغـان" چـې د هغـه پـه وینـا "مـرام تنـد تـر و جنبـه دسـت چپـی داشــت."(٥٣) خــو دی ددغــو ډلــو پـــه هکلـــه دوه ډولـــه غړېـړي: د نقابـدار حـزب د غـړو نومونـه هېـڅ نـه اخلـي، پـه داسـې حـال کـې چـې د جوانـان افغـان نومونـه اخلـي او پـه هغـو کـې خپـل ځـان او لـودین هـم ښییـي. منشـي علـي احمـد بیـا د جمهوریـت پـه ګونـد کـې د میـر غـلام محمـد د نامـه ذکـر کـوي، چـې هغـه ممکـن همدغـه غبـار وي، چـې پـه هغـه وخـت کـې مهـم

شخص نه و. دی د افغانستان يو لوی تاريخ پوه دی، خو دی د ژوند تر پايه پورې يو سياسي شخص هم و. دغه واقعيت د منشي علي احمد د ليکنې پله درنه کوي. په هر حال د دوارو په ليکنو کې د جمهوريت، انقلاب او چپې کلمې ښيي چې مفهومونو يې د هغه وخت په تعليم کړو او حکومتي مامورانو کې نفوذ کړی و، چې هغه به په غالب احتمال د بلشويکي انقلاب له امله و.

د منشي علي احمد ليکنه له دې امله هم مهمه ده، چې د جمهوريت د ډلې فعاليتونه او د هغې د غړو دسيسې بيانوي چې په نظام يې ناوړه اغېزه وکړه. د هغه په وينا "دغه ګوند دغې نتيجې ته ورسېد چې د پوځ له مرستې نه پرته دوی به په مقصد ونه رسېږي او د مصطفی کمال او رضا خان پهلوي مثال د دوی په مخ کې و، نو دوی پرېکړه وکړه چې نادر خان چې د جنګ وزير و، له ډګر نه وباسي او محمد ولي يې پرځای د جنګ وزير کړي. دا به نو بيا د دوی د نورو پلانونو لپاره د توپ تخته وي."(54)

دوی د محمد نادر پر ضد په دسيسو لاس پورې کړ او پاچا امان الله يې په پټه قانع کړ، چې هغه او ورور يې محمد هاشم د هغه د خور، نور سراج پر سر له هغه نه اوښتي او په دې لټه کې دي، چې هغه خپله کړي او که هسې ونه شول په دغې لار کې خپل ځانونه يا امان الله ووژني. دا هغه وخت و چې امان الله له خپل لوظ نه اوښتی

و چې خپله دغه خور سردار محمد هاشم ته په نامه کړي. په عين حال کې دسيسه ګرو محمد نادر ته ورسوله چې امان الله خپله دغه خور د کورنيو چارو وزير عبدالعزيز ته په نامه کوي. دسيسه ګر په دې ډول په دې بريالي شول چې امان الله ته د محمد نادر وفا لړل خنثی کړي او امان الله له هغو نه بېګانه کړي. دسيسه ګرو محمد نادر ته وروسته له هغه چې هغه د خپل ځان په اړه د امان الله په اوړېدلي سلوك خبر شوی و، دا هم ورسوله چې امان الله د هغه له ډېرېدونکي نفوذ نه اندېښمن دی او په دې لټه کې دی، چې نسکور يې کړي. دسيسه ګرو په عين حال کې يو سړی وګماره، چې په محمد نادر باندې ډزې وکړي. هغه پرې ډزې وکړې او محمد نادر هغه د امان الله په لمسوني وګڼلې او ځان يې د ناروغ په پلمه په کور کې ايسار او د جنګ له وزارت نه ګوښه کړ. هغه د خوست تر بلوا پورې په کور کې و، خو په بلوا کې يې لاس نه درلود په داسې حال کې چې مخالفانو يې پاچا ته رسوله، چې هغه پکې لاس لري.

پاچا امان الله محمد ولي اول د حرب وزارت مرستيال او وروسته وزير وټاکه او محمد نادر ته يې اجازه ورکړه، چې اروپا ته لاړ شي.(٥٥) د جنګ له وزارت نه د محمد نادر په ليرې کولو سره چې مسلکي او جنرال و او پرځای يې د محمد ولي په ټاکلو سره، چې يو غير مسلکي مامور و پوځ غټه صدمه وليدله، چې وروسته به په دغه موضوع باندې

نور هم وغړېږم. غیر له هغه هم د خوست له یاغي ګرۍ نه رومبی د پوخ وضع خرابه شوې وه.

د مهتاب قلعه له قطعه نمونه سره ډېر افسران مخالف وو او هغوی د هغې په مقابل کې د "نمونه شکن" په نامه بله قطعه جوړه کړه، ترڅو چې لومړنۍ د خوست له یاغي ګرۍ نه وروسته له منځه لاړه او پوځ د پخوا په شان ابترپاتې شو، خو اساسي مخالفت د حکومتي لوړو کسانو و. د غبار په وینا:

> "از مطالعه این جریانات فهمیده میشود که در کابینه افغانستان چگونه اختلاف نظر در مورد سیاست داخلی و خارجی موجود باعث ضعف دولت جوان افغانی میگردید. نه انکه صدراعظم با وزیر خارجه و شخص شاه اختلاف نظر اساسی داشت بلکه در حکومت مرکزی و ولایات کشور یك قسمت عمده مامورین دولت با طرح های جدید دولت مخالف و یك قسمت دیگر بدشمن حکومت تبدیل شده میرفتند."([۵۶])

د خوست یاغي توب:

د خوست یاغي توب د ملا عبدالله چې په ګوډ ملا

یادېده او ملا عبدالرشید په سروالۍ او د ځدرانو او منګلو په ملاتړ د ۱۹۲۴ کال په مارچ یانې پسرلي کې پیل شو او نږدې یو کال اوږد شو. نور قومونه ورو ورو ورسره ملګري شول او یاغیان پردې بریالي شول، چې ګردېز، تېره کنډو، لوګر له حکومتي قوتونو نه ونیسي. وروسته د غزني یاغیان هم ورسره مل شول او د وردګ تر شیخ اباد پورې ورسېدل. کابل په دې ډول د لوګر او وردګو له خوا تر خطر لاندې شو. په کاپیسا، پروان او ننګرهار کې د حکومت پر ضد تبلیغونه وشول او یوځای بل ځای داړه ماران هم هسک شول. یاغیان پخوا له دې چې د حکومت پر ضد له وسلو نه کار واخلي له حکومت نه وغوښتل چې هغه قانوني مادې بدلې کړي، چې د دوی په فکر د اسلام مخالفې وې. پاچا دوی ته په ځواب کې وویل، چې دغه قانونونه دیني عالمانو منلي او دوی دې کابل ته د خبرو دپاره راشي. یاغیانو د پاچا بلنه رد کړه. پاچا بیا یو لوړ رتبه هیات یاغیانو ته واستاوه، خو هیات هم ګټه ونکړه. پاچا وروسته په اوړي کې پغمان ته لویه جرګه وبلله، چې د هغې له لارې د یاغیانو په مقابل کې ولسي ملاتړ وګټي. جرګې هم د یاغي ګرې په غلي کولو کې اغېزمن څه ونه کړای شول، خو د سمونونو یو څه یې واړول او نور یې لغوه کړل.

د یاغي توب په بهیر کې د حکومتي پوځونو او یاغیانو ترمنځ یوځای بل ځای ډېرې خونړۍ نښتې وشوې او بیخي

ډېر افغانان په دوارو خواوو کې ووژل شول. د جان فدا په نامه له يوه اته سوه کسيز پوځي واحد نه يو هم ژوندی پاتې نه شو. پوځي واحدونه د شخص پاچا نه پرته د حکومتي لوړو ملکي او نظامي کسانو په قومندانۍ له ياغيانو سره وجنګېدل او حکومت د لومړي ځل دپاره د ياغيانو په مقابل کې له يو څو نظامي الوتکو نه هغه هم د باندنيو په پيلوټۍ کار واخيست. نه يوازې د حرب وزير محمد ولي، بلکې ځلور اتيا کلن پخوانی صدراعظم سردار عبدالقدوس هم قومنداني کوله. نښتې وروسته له هغه د حکومت په برې تمامې‌دلې، چې په افغانانو کې دغه فکر بيخ ونيو، چې سردار عبدالکريم انګرېزانو افغانستان ته رالېږلی دی. دغه سردار چې د پخواني امير محمد يعقوب د يوې وينځې زوی و، د اګست په مياشت کې په داسې حال کې چې جنګ په تېنګه روان و، له هندوستان نه منګلو او ځدرانو ته ځان ورساوه، په دغې هيلې چې له ياغي توب نه په ګټه اخيستلو سره د افغانستان پاچايي ترلاسه کړي. له هغه وروسته و، چې د افغانستان ډېرو قومونو د حکومت خوا ونيوله. د جنورۍ په مياشت کې هندوستان ته د سردار عبدالکريم په تښتېدلو او له هغه زر وروسته د ګوډ ملا او ملا عبدالرشيد په نيول کېدو سره ياغيان وځپل شول. (۵۷)

د خوست ياغي ګري په خپل ډول کې بېساري وه، خو چا د ياغيانو غوښتنې په ګوته کړې نه دي، چې د هغو له امله

يې په ياغي توب لاس پورې کړ. غبار دغومره وايي چې د ياغي توب هغو دوو ملايانو "طی ياد داشتی تعديل بعضی مواد قانونی جزايی عمومی را که مخالف شريعت ميدانستند از شاه طلب نمودند."(٥٨) که د ياغيانو غوښتنه يوازې د جزايي قانون د يو څو مادو اړول وای، جنګ به بس شوی وای، په تېره وروسته له هغه چې لويې جرګې ځينې قانونونه واړول او نور يې لغوه کړل. غبار په بل ځای کې دا هم وايي چې:

"مقدمه اين اغتشاش در پکتييا از مدت ها قبل در ولايات پکتيا چيده ميشد خصوصاً که مردم از شاه بواسطه دست کشيدن دولت از معاونت و حمايت مردم سرحدات ازاد در مقابل انګليس رنجيده بودند. بعضی ملاها و خان ها هم که بواسطه از دست رفتن امتيازات خود از دولت متنفر بودند ازين انزجار مردم و روش بيخردانه حکومت پاکتيا سوء استفاده کرده رهبری اغتشاش را بدست ګرفتند."(٥٩)

د ياغي توب اصلي محرکونه تر دې نه ډېر زور دي او هغو د جنګي وضع په اوښتو سره نوي اړخونه پيدا کول ان تر دې چې ملا عبدالله په لوګر کې د پاچا هيات ته د هغه د

ګوښه کېدو غوښتنه هم وکړه.(٦٠) په دغه وخت کې د ښځو موضوع هم هغسې توده نه وه چې وروسته شوه، که څه هم د ماشومې نجلۍ د نکاح د منع اعلام خلك پارولي وو. د یاغیانو د یاغي توب محرکونه د اعتراض کوونکو په دغې جملې کې غونډېدلی شي، چې ویل یې "قانون ناسخ مذهب است."(٦١) مانا دا چې ټول هغه قانونه چې د پاچا امان الله په نوښت ایستل شوي دي، د اسلامي شرع پر ضد دي. ددغه ټکي د ښه پوهېدلو دپاره به د هغه وخت د ټولنې په اړه یو څه ووایم.

د هغه وخت افغان ټولنه په ټینګه سنتي او نړدې ټوله نالوستې وه. د هغې ډېرو لږو سواد لرونکو اوښتون غوښتونکي لرل، خو د هغو شمېر بیخي لږ و. په دوی کې مشروطه غوښتونکي یا د قانوني حکومت غوښتونکي چې غبار یې روښان فکران ګڼي، لا د ګوتو په شمار وو، خو دوی په ټولیز ډول د ښاري شویو اطرافیانو او ښاریانو د غېر متجانسې ډلې په شان په ولسي ملاتړ باندې حساب کولی نه شو. دوی چې کوم نفوذ او اعتبار لاره هغه یې د حکومتي چارواکو په توګه لاره. نو د دوی نفوذ د حکومت د پیاوړي توب یا نا توان توب په تناسب و او چې ټولنه ناکراره کېدله، دوی هم ناتوان او بې اغېزې کېدل. د دوی په برابر کې د اوښتون مخالفان یا ساتنپالان وو، چې هم بیخي ډېر وو او هم یې له ولس سره یوځای د عنعنوي دودونو او چلندونو له

مخې ژوند کاوه. ځینې دودونه لا داسې ګڼل کېدل، چې لکه د دین برخې وي. اسلامي شرع د دغسې ذهنیت په جوړېدلو کې اغېزمنه برخه لرله او اسلام په ټینګه هم دین او هم دولت ګڼل کېده. دا د ټولو خلکو ذهنیت او د ملایانو، پیرانو او سیدانو ټینګه عقیده وه.

دغه ډله خلك چې په عمومي ډول د امیر عبدالرحمن په وخت کې له خپل عنعنوي نفوذ نه بې برخې شوي وو، د پاچا امان الله په وخت کې په خاص ډول په سرحدي سیمو کې د انګرېزانو په نظامي عملو سره بېرته د خپل عنعنوي نفوذ خاوندان شوي وو. پاچا امان الله د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو لپاره مجبور و چې نوي اداري، اجتماعي، حقوقي او داسې نور قانونونه وباسي، خو مذهبیانو او روحانیانو هغه د اسلامي شرع مخالف وګڼل او خلك یې د هغو پر ضد ولمسول، که څه هم پاچا دغه قانونونه د قانون پوهانو او ولسي استازو په مشوره ایستلي وو، نه په پاچایي فرمانونو سره. د قانون مخالفان حاضر نه وو یا په دې نه پوهېدل، چې د اجتماعي دودونو او اسلامي شرع ترمنځ توپیر وکړي، په داسې حال کې چې دغه قانونونه د اجتماعي دودونو ماتونکي وو، نه د اسلامي شرع او په خپله پاچا یو ربښتینی مسلمان او د اسلام ټینګ دفاع کوونکی و. دا هم واقعیت دی چې د ټولنې نفوذ ناکې ډلې د خپلو عنعنوي مادي امتیازونو په بایللو سره یا ناراضې

شوې یا پاربدلې وې. په دې اړه د یوه مذهب پوه وینا صدق کوي، چې وایي "څه وخت چې کشالې پیدا کېږي، هغه نږدې ټولې په اصل کې سیاسي، اقتصادي او اجتماعي وي. بیا زیاتره وخت هغوی چې غواړي کشاله تووده وساتي زاړه مذهبي اختلافونه رامېنځ ته کوي، چې هغه لکه د هرې بدۍ علت وي. دوی خپلو موکلانو ته په یاد راوړي، چې که دوی په رښتیا غواړي وفا لرونکي پاتې شي، تر هغو به ارام ونه کړي، ترڅو عقیدې ته هر پخواني سپکاوی سم شوی نه وي."(۶۲)

په دې کې شك نه شته چې دولتي مامورانو به د قانونو په عملي کولو او په عمومي ډول له دولتي قدرت نه ناوړې ګټې ترلاسه کړې وي، خو دغو ټولو ته په وسلې سره ځواب ورکول، هغه هم په هغه ډول چې په هغو سره په زرګونو افغانان ووژل شي او ټولنه په زور ډول زیانمنه شي، ډېره غټه ملي تېروتنه وه. د یاغیانو بله غټه تېروتنه دا وه چې دوی په خبرو سره د کشالې د هوارولو لپاره د پاچا وړاندیزونه ونه منل. دوی د لویې جرګې هغو پرېکړو ته هم ارزښت ورنکړ چې له اساسي قانون نه پرته ډېر قانونو او سمونونه یې واړول. د هغو پرځای دوی تر پایه په خپلې یاغي ګرۍ باندې ټینګ ودرېدل، ترڅو په وچ عسکري او قومي زور سره وځپل شول.

د لویې جرګې پرېکړې غبار په دغه ډول بیانوي:

"تعزیر بالمال و جزای مقدر و تحصیل زن در مدرسه لغو شد ، نکاح دختر صغیره جایز گردید ، صلاحیت قاضی در تعزیرات مسلم شد ، کشتن سارق در تکرار عمل واجب و اثار توبه و صلاح در پیشانی جانی باعث تقلیل مجازات گردید. در محاکم مامورین دولت، شرکت قاضی و مفتی اجباری شد ، برای تحصیل السنه خارجی در مدرسه خواندن عقاید و دینیات محصل تاکید گردید ، گماشته شدن محتسبین برای احتساب لابدی شد ، تنظیم امور ملا و موذن بر ذمت دولت گذاشته شد ، کلمه ازادی فردی منحصر بامور شخصی گردید نه در امور سیاسی و عقیده وی، قید داشتن تذکره تابعیت و نفوس در امور شرعی لغو شد ، نکاح نمودن مرد تا چار زن بدون قید و شرط ازاد گذاشته شد ، خدمت کردن در زیر پرچم بادادن وجه نقد عوض خدمت کردن منظور گردید ، تاسیس دارالعلوم عربی حتمی شد ، همچنین موجودیت مکاتب حفظ قران تضمین گردید ."(۶۳)

د ياغيانو په وسله وال ځواب سره په افغان ټولنه کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو ترمنځ ژور درز پيدا او ټکر پېښ شو. په دغه ټکر کې بدلون غوښتونکو لويه بايلله. خو دا هسې بايلل وو چې لکه په جنګ کې يوه خوا په ښتو کې وټکوله شي، خو په پای کې هماغه خوا جنګ وګټي. په دې حساب پاچا امان الله چې په هغه وخت کې مات شو، په پای کې بريالی دی. د هغه سمونونه د راتلونکې نه رفع کېدونکی ځپې دي، خو د حيرانۍ ځای دی، چې ده له خپلې دغې ماتې نه زده کړه ونه کړه او څلور کاله وروسته يې په دغسې نويو سمونونو لاس پورې کړ، چې تر هغو نورو يې لا ډېرې پارونې وکړې.

د پاچا امان الله سفرونه:

الف: کندهار ته:

پاچا امان الله د پکتيا له پېښې نه وروسته اداري چارو ته ډېر ځير شو. د چارو د سمولو لپاره يو ځو ولايتونو ته هم لاړ. امان الله چې په نه ويشت کلنۍ کې پاچا شوی و او دغه وخت (۱۳۲۵) د پنځو دېرشو کلونو و، د ځوانۍ په جوش کې و او ډېر ډيناميك او وطن ته په کار او خدمت کولو مين و. ويل به يې چې "از خدمت بوطن بالاتر عشقي ندارم."[۶۴] په کابل کې د انګلستان د ډېلي مېل استازي،

رولينند وايلد د هغه کار او مينه په دې ډول يادوي: "هغه به تر امير نه زيات وي، هغه به يو حکم چلوونکی وي او په هرې ځانګې باندې به ګوته ږدي او چې لازمه وي، په خپلې نيوکې کې به ګړندی وي." دی زياتوي چې د هغه ماموران له يوه نوي ډول څخه وو، ځوانان وو او له نظامي پوځ څخه راوتلي. "له دوی نه غوښتل کېدل، چې د خپل مشر ارمانونه وغواړي او په دې کې شك نه و، چې په کابل کې هغه وخت ځيني دغسې سخت کوښښونه وشول، چې دغسې ټينګ اخلاقي انضباط وساتل شي چې د پخواني تاريخ له کوښښونو سره يې توپير لاره." سره له دې هم دی وايي چې هر نوی قانون به چې د خلکو د ښېګڼې لپاره ايستل کېده د فساد لپاره به يې نوی ور پرانيسته. "امان الله په نړۍ کې د چلبازۍ له ټولو نه ډېر چلباز سيستم سره مخامخ و"(۶۵) په همدغه دليل به وي چې امان الله که څه هم پاچا و، په اداري چارو کې يې تر دې اندازې پورې ځان ډوب کړ، چې زياتره وخت به يې تر نيمو شپو پورې کار کاوه. له کار او خدمت سره د هغه مينه د کندهار چارو له پلټلو نه په هغه اثر کې څرګنده ده، چې پاچا امان الله ته منسوب دی او هغه په ۱۹۹۹ کې د محترم حبيب الله رفيع په زيار په ۲۵۰ مخونو کې خپور شوی دی. " د حاکميت قانون در افغانستان" تر سرليك لاندې.

پاچا امان الله په کندهار کې په کال ۱۹۲۵ کې ۳۳

ورځـې تېـرې کـړې او پـه دغـې مـودې کـې يـې د ټولـو رسـمي دفترونـو چـارې پـه خپلـه وپلټلـې. لـه مخـورو او وګـړو سـره يـې ليـدل کتـل وکـړل، پـه جومـاتونو کـې يـې ويـناوې وکـړې، ورو مـامورانو تـه يـې انعامونـه او ترفيـع ورکـړې، د نـاوړو مـامورانو معـاش يـې يـا لـږ کـړ، يـا يـې پـه خپلـه هغـوی موقـوف يـا بنـدي کـړل او پـه ښوونځيـو کـې يـې زده کـوونکي وپوښتـل. "خـودم بالـذات در مکاتـب قنـدهار رفـتم و از هـر صـنف و هـر جماعـه طلبـه آن رقـم رقـم امتحـان گـرفتم و سـوالات متعـددی از هـر طالـب العلمـی کـه بنظـر ديگـران کنـد ذهـن و غبـی بنظـر مـی امـد ميکـردم لـيکن جوابـات بسـيار خـوب و درسـت از آنهـا مـی شنيدم."(۶۶)

د پـوهنې د زده کوونکـو پـه اړه د پاچـا نظـر ډېـر ښـه و. خـو د هغـو زيـاتره لويـان يـې د پـوهنې دښمـن ګڼـل :"تمـام طلبـه قنـدهار را بـلا اسـتثنی در تعلـيم شـان بسـيار سـرگرم در تحصـيلات از حـد زيـاد کوشـان ديـدم بـا انکـه بـرای آنهـا از طـرف پـدران و امـران و خـان هـا و اعـزه آنهـا کـه اکثريـه دشـمن معـارف هسـتند هـيچ يـك رقـم تشـويق و ترغيبـی نشـده... بـاز هـم بچـه هـای بسـيار خـورد کـه در مکاتـب مـدت کمـی تعلـيم گرفتـه انـد نسـبت بـه جوانـانی کـه بـه نـزد اخونـدها و ملاهـای روی کوچـه و بـازار گلسـتان و بوسـتان و مثنـوی را از مـدت زيـادی تعلـيم گرفتـه انـد خـوبتر و بهتـر و لايـق تـر بنظـر امدنـد."(۶۷) د پـوهنې او زده کـړې د ښـه والـي لپـاره پاچـا

هدايت ورکړ، چې له دې وروسته هندو، شيعه او سني زده کوونکي دې عمومي درسونه سره په ګډه او ديني مضمونونه په بېلو ټولګيو کې ولولي او دا چې د کندهار زده کوونکو ته دې په پښتو کې د زده کړې کتابونه برابر شي او د زده کوونکو شمېر دې ډېر شي. پاچا ددغه منظور لپاره د پوهنې لګښت ډېر کړ. پاچا زده کړه د اتحاد وسيله هم وګڼله او ويل يې چې "بايد کوشش ما و شما از عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد اگرچه مسلمان باشد يا هندو و يا ديگر کسی باشد."(۶۸)

د قاضيانو او ديني عالمانو په اړه د پاچا امان الله نظر د هغه له هغې وينا نه څرګند دی، چې د محکمو د چارو په پلټلو سره يې د مرافعې د قاضي په اړه ښوولی و. "قاضی مرافعه يك شخص بسيار چالاك، زبان باز، بد افعال مفسد بود. هر قدر كه سعی ميشد كه تحت كدام مواد جزائيه بيايد مدافعه شرعی و قانونی ميكرد." دغه قاضی په اصل کې د تعزير د اصل له مخې فيصلې کولې، چې جزا يې د پاچا په ژبه "مرتبه تعزير از پيشانی ترشی و گوش تابی گرفته بحبس و قتل ميرسيد. حالانكه سابق برين بدون تشكيل يك جرم و قبا حتی كه مدار حكم شده بتواند بسا اشخاص تا سال های دراز محبوس ميماندند. حتی ميمردند و كشته ميشدند و مال و هستی شان بتاراج ميرسيد."(۶۹) د تعزير د اصل له مخې و چې د مرافعې

قاضي دغسې شخص د ځان وصي ګمارلی و. چې "علی العموم مردم او را قاتل موصی له میگفتند." پاچا وايي چې قاضي مې وپوښته چې "چرا قاتل را وصي مقرر کرده ائید؟ گفت من او را قاتل نی بلکې یک شخص متدین می انگارم. گفتم بعد ازین که عموم اهالی در قاتل بودن او همنوا شده تماماً قتل موصی له را با و نسبت میدهند چرا او را موقوف نکردی؟ گفت، در مسئله علم قاضی شرط است حال انکه علم من بر وی تا حال نرسیده."([٧٠])

پاچا ملايان او خانان "نادان" ګڼل او نيوکې يې پرې کولې. په کندهار کې يې په خپلې لومړۍ خطبې کې وويل چې "يک نفر ملا برخاسته میگوید اگر در قعده نماز انگشت خود را بالا کردید کافر میشوید و دیگر آمده فغان بر میدارد که از برای خدا ضرور در نماز انگشت اشاره کنید و الانماز تان نمی شود. یکی میگوید اگر فلان عمل را نمودید وهابی میشوید و دیگری آمده میسراید که اگر بفلان مسئاله معتقد نباشید حتماً قادیانی میشوید. شخص عامی و نادان حتی اکثری از علما و خوانین نادان نیز این اختلاف افکار و رنگارنگی گفتار را دیده حیران و پریشان میشود که بکدام عمل و عقیده اقدام کند تا نزد خالق و خلق نیک نام در دنیا و اخرت شادکام بماند."([٧١])

خو په کندهار کې د پاچا پرېکنده کړه داړه مارو او هغو خانانو ته ځير وو چې داړه ماران يې ساتل او کراري يې ګډه

وږه کوله او دغسې کسان په کندهار کې لږ نه وو. د پاچا په وينا په کندهار کې "هر خان و ادم معتبر دزد و اشرار و مردم فساد پيشه براى عزت و افتخار نگاه ميداشتند تا مردم بگويد که فلان خان دزدهاى خوبى دارد."(٧٢) په دغه حال کې خلك په امن کې نه وو. بيا هم د پاچا په ژبه "قندهار بدرجه بد امن و خراب شده بود که اگر من به مجازات دادن اشرار آن نميکوشيدم اصلاح آن ممکن نبود... شروع کردم به مجازات و کشتن اهل فساد و مانند قصابها چند روزى متماديا قصابى کردم و بدل خود ميگفتم که من در قندهار براى کار نى بلکه براى قصابى آمده ام."(٧٣) له هغه وروسته و چې په کندهار کې کراري راغله، خو د کراره ټينګښت د نويو نظامنانو په عملي کېدو سره وشو نه د شريعت له لارې.

پاچا په دې فکر و، چې د شرع په لارې غله او داړه ماران نيول کېدلى او په جزا رسېدلى نه شي. "اگر بهمراه دزد فقط معامله شرعى کرده و بخواهيد که بواسطه شاهد دزدى او را ثبوت کنيد اين امر نهايت مشکل است زيرا در موقعيکه دو نفر شاهد و صاحب خانه موجود باشد چطور دزد ميتواند در دزدى خود کامياب شود و اگر بقسم خوردن و سوگند نمودن اشرار اهميت بدهيم معلوم است که خودها را بازى داده ايم زيرا اشخاصيکه بر خلاف او امر همان خداى و قرآنى که بر آن قسم ميخورد پس از خوردن سوگند آن چطور خود دارى خواهد کرد." په دې اړه د پاچا حکم دا و

چې "محاکم عدلیه در باره اشرار و اشخاص مشهور بالفساد ز قراین و امارات و سجل اهالی و دیگر وسایل لازمه کار بگیرد.. و اگر قراین و امارات موجود نبود در باره خوبی و خرابی اینطور اشخاص مظنون از اهالی قریه او سجل خط شرعی بخواهند. اگر عموم به بدی او اقرار کردند قتل [شوند] و اگر مناصفه و یا ثلث بودند از حبس دوام گرفته تا ادنی ترین مراتب تعزیر در باره او اجرا دارند."(۷۴)

د پاچا ددغسې حکمونو او چلندونو له امله به و، چې ځینو مخالفانو قانونونه د شرع مخالف او ایستونکي یې کافران بلل لکه چې پاچا امان الله په یوې خطبې کې وویل، چې "از این اظهارات خلاف حقیقت آنها بسیار تعجب میکنم که چطور من و وکلای شما و وزرای دولت و علمای کابل همه کافر شدند و تنها اسلام و مسلمانی بر همین اشخاص منحصر ماند و بس."(۷۵)

پاچا امان الله د ښار د ستره ساتلو او ښاریانو ته د خدمت کولو لپاره د ښاروالۍ د جوړولو امر وکړ. د قندهار له مشورتي مجلس نه یې گیله کوله، چې ښه کار یې هیڅ نه دی کړی، خو د هغه زړې نیوکې په حاکمانو وې. "یك نفر شان لیاقت و اهلیت حکومت را حسب خاطر خواه من ندارند."(۷۶) پاچا امان الله د خپلې پلټنې په پای

کې دې نتيجې ته ورسېږد، چې "در قندهار نسبت به ديگر حصص افغانستان کمتر از زراعت استفاده ميگيرند. حتی گاه خوراکی حيوانات را که در اکثر جاهای افغانستان به قيمت درستی بفروش ميرسد چون در انجا مصرفی ندارد کاملاً در کردها ميسوزانند و هيچ يك نوع مدخل برای پول و پيسه که علاوه بر همين امور زراعيه باشد ندارند. (و مردم انجا) در نوکری قدری تنبل و در تجارت و صنعت و حرفت نسبت بديگران عقب مانده اند. حکومت هم در انجا تا حال به کشيدن کدام سرك و حفر نهر و تعميرات و اجاره داری ها و امثال آن که سبب تبادله پول باشد اقدام نکرده است."[۷۷]

امان الله که څه هم پاچا و د هغې مينې له امله، چې وطن ته يې په خدمت کولو کې لرله، په کندهار کې يې په واقع کې د يوه پلټونکي په توګه چارې پلټلې، نه يوازې غټې چارې بلکې ورې چارې هم. پلټنه يې د ربړونو په ګاللو سره په مينه کوله په دې هيله چې محلي حکومت او نظام سم کړي او د خلکو په ژوند کې سوکالي راولي، نو ده چارې د يوه خواخوږي واکمن او د يوه متخصص په شان پلټلې. دی په رښتيا چې يو غير عادي پاچا و او افغانانو دغسې واکمن هېڅ وخت نه دی لرلی.

ب: بهر ته:

په کابل کې د پاچا مشاوران او په سر کې محمود طرزي د اروپا له ښېګڼو نه ډېر غرېدل او پاچا یې هغه لوري ته سفر ته هڅاوه. طرزي ورته دا هم وویل، چې د ایتالیې حکومت دی خپل وطن ته د سفر لپاره بللی دی، خو دا چې دغه بلنه په رښتیا استول شوې وه، څرګنده نه ده. په هر حال دغه سفر پاچا امان الله ته په زړه پورې و او وزیرانو ته یې په یوې غونډې کې څرګنده کړه، چې:

"مور د دننیو چارو د پرمختګ په اړه ډاډه یو او افغانستان په پوره ازادۍ او خپلواک سره په ښه ډول پرمخ ځي. د هېواد له یوه ګوټ نه تر بل ګوټ پورې له قانونونو څخه اطاعت کېږي. هرڅه په کرارۍ سره پر خپل محور څرخي، نو اوس ماته ښایي چې اروپا ته په سفر لاړ شم او بېرته له ځان سره د خپل ګران وطن د پرمختګ لپاره د څیزونو په بڼه د نړۍ د خلکو د چلندونو او رواجونو پوهه راوړم. زه به تجربې ترلاسه کړم او د ډول ډول څیزونو د جوړولو لپاره به فابریکې جوړې کړم. روسیې د لوی پیټر تاریخ ته یوه کتنه به

ونيسي، چې هغه د دننيو سمونونو له کولو نه وروسته متمدنو هېوادونو ته لاړ او د هغو پرمختيايي لارې يې وڅېړلې، چې بيا يې هغه په خپل هېواد کې رواج کړې، چې د هغو په نتيجه کې د شوروي اوسنی حکومت يو پياوړی حکومت دی. دا ټول د لوی پيتر د زيارونو له امله و چې روسيې خان د بېرونيو له اړتياوو څخه وژغوره، نو ماته ښايي چې زه هم پر هغې لارې يون وکړم."

وزيران څو ورځې د پاچا د سفر په اړه وغږېدل. خو په پای کې څنګه چې په خپله پاچا سفر غوښته، ټولو ورسره ومنله.

دا هغه وخت و چې د حرب پر وزير محمد ولي باندې پاچا خپل باور له لاسه ورکړی و او غوښتل يې له دغه وزارت نه يې لېرې کړي. هغه يې خپل نايب او د بهرنيو چارو وزير کړ. عبدالعزيز يې دوهم نايب السلطنه او د حرب وزارت مرستيال او پر دې مامور کړ، چې د محمد ولي او نورو کړه وڅاري. پاچا داسې هم محمود ياور ، د کابل والي مرستيال ته واك ورکړ، چې هر هغه څوك وڅېيې چې په خيانت لاس پورې کوي. پاچا د کابل والي علي احمد او د حرب مرستيال حبيب الله د دولتي شورا سروال سردار شېراحمد د خپل سفر په ملګرو کې ونيول. پاچا په لومړنيو

دوو باندې شك د رلود او پردې پوهېده. چې شېر احمد او محمد ولي دومره سره وران دي، چې دده په غیاب کې به هېواد ته جنجالونه پیدا کړي پاچا بیا د شمال او ختیځو ځینو ولایتونو په سفر لاړ او هلته یې له خلکو سره هغسې خبرې وکړې لکه چې له وزیرانو سره یې کړې وې. په کابل کې یې د عیدګاه په لوی جومات کې هم په همدغې روحیې سره خبرې کړې وې.

پاچا امان الله له ملکې ثریا او د سفر له ملګرو سره د ۱۹۲۷ کال د ډسمبر په لسمه چمن ته او بیا له هغه ځایه کوېټې، کراچۍ او بمبۍ ته لاړل. وروسته یې په ترتیب سره مصر، ایټالیه، فرانسه، بلجیم، سویس، جرمني، برتانیه، پولینډ، روسیه ولیدل. د سفر په پای کې یې ترکیه او پارس هم ولیدل او د مشهد، کندهار او هرات له لارې د ۱۹۲۸ کال د جولای په لومړۍ ورځ کابل ته ستون شو. په دغه ډول دغه سفر شپږ میاشتې او یوولس ورځې اوږد شو.

په ټولو هېوادونو کې هم دولتي سرانو، مامورانو او هم عادي وګړو د پاچا او د هغه د ملګرو تود هرکلی وکړ. په هر هېواد کې دوی اول رسمي مېلمانه وو او بیا په خپل لګښت اوسېدل. یوازې په مصر او پارس کې کوربه پاچایانو له عادي وګړو سره د پاچا امان الله د ازاد روغبړ او د ملکې ثریا د مخ لوڅۍ له امله ناارامي ونښودله. د مصر پاچا، فواد پاشا د هغه په رخصتېدو سره خپله خوښي په دې ډول

ځرګنده کړه. چې "خدايه! شکر چې دی لاړ." پاچا په روم کې د کاتوليکي عيسويانو له لوی مشر. پاپ سره هم وليدل. افغانان په انګلستان کې د خپلې هستوګنې په ۲۳ ورځو کې اول د پاچا او ملکې او وروسته د حکومت مېلمانه وو. دوی هلته له لندن نه سربېره شپږ نور صناعتي ښارونه هم وليدل. هلته "برتانوي موسسو له يوې او بلې سره ددغه ويار په لړلو کې سيالي کوله چې پاچا يا ملکه يا د هغو د کورنۍ غړي د دوی په مراسمو کې ګډون وکړي. حتی د افغان_انګليس د جنګ پخوانيو پوځيانو موسسې غوښتل چې دوی د افغان پاچا په مخ کې په سلامۍ تېر شي." د انګلستان د خلکو ددغسې تاوده هرکلي په اړه د برتانيې يوه وزير ځرګنده کړه. چې انګرېزانو "ددغسې شخص له ليدلو سره علاقمني ښودله، چې د برتانيې امپراتورۍ ته يې په بري سره چيلنج ورکړی و."(۷۹) پاچا امان الله پاس له الوتکې نه هم د لندن ښار وليد او له سمندر لاندې په اوبتل کې وګرزول شو او له يوې بېړۍ نه يې د سمندري انداختونو ننداره هم وکړه. د لندن ورځپاڼو پاچا امان الله د روسيې لوی پيتر وباله. په مسکو کې هم د شوروي لويانو له خوا د پاچا امان الله تود هرکلی وشو، خو يوازې ستالين ورسره ونه ليدل.

له دغه تاوده هرکلي سره سره افغان هيأت ونه شو کولی، د انکشافي پروجو د عملي کولو لپاره له اروپايي

هېوادونو څخه پورونه ترلاسه کړي. یوازې جرمني که څه هم په نړۍ وال جنګ کې د خپلې ماتې له امله په پورونو کې ډوب و، تیاری وښوده چې غیر حکومتي بانکونه وهڅوي، چې افغانستان ته پور ورکړي. افغانانو بیا له جرمني نه شپږ میلون مارکه پور ترلاسه کړ، چې په هغه سره له هغه هېواد نه څیزونه وارد کړي. دا هم ویل کېده چې د فرانسې یوه بانک منلې وه، چې د افغانستان د ګمرکي عایداتو په ډاډ د ګټې په برابر کې یو ملیون پونډ سټرلنګ پور ورکړي. څنګه چې پاچا امان الله د وطن پرمختیا په ټینګه غوښتله، حاضر وو ددغه پور په برابر کې ټینګ ضمانتونه ورکړي. هغه وخت پرمختللو هېوادونو د نن ورځې په شان له بېرته پاتې هېوادونو سره ورېا مرستې نه کولې. سره له دې هم یوازې د برتانیې حکومت له پاچا امان الله سره ومنله، چې د افغانستان د پیاوړي کېدلو لپاره ډول ډول عصري توپونه، ټوپکونه او نورې وسلې وړیا ورکړي او شل تنه افغان نظامي افسران په خپل سان هرسټ نظامي اکاډمۍ وروزي. (۸۰)

بهر ته د پاچا امان الله سفر له سیاسي پلوه پوره بریالی و. معاصر افغانستان لوی واکمنان لري خو یوه هم افغانستان اروپائیانو ته هغسې نه و پېژندلی لکه امان الله چې وروپېژانده. افغانستان د پاچا امان الله په سیاستونو او کړو سره په اروپا کې نوم وایست. پاچا امان الله په خپل دغه

سفر سره د افغانستان خپلواکي نوره هم یقیني کړه. برتانیې تر دغه وخته پورې خپلواك افغانستان هم تر خپلې اغېزې لاندې هېواد ګاڼه او په خپل نفوذ سره یې د هغه د خپلواك چلند کولو مخه نیوله. خو د برتانیې خلکو له خوا د پاچا امان الله تاوده هرکلي هم کوربه او هم افغانان دواړه حېران کړل. دغه تود هرکلی د اړیکو د ښه کېدلو دپاره غټ دلیل کېدلی شو خو چې لندن د پښتنو په سرحدي سیمو کې د هند د حکومت د نظامي عملیو مخه نیولي وای. لندن دغه کار نه کاوه.(۸۱)

مګر دننه په هېواد کې په خپله افغانانو د پاچا ددغه سفر قدرونه کړ. مذهبیانو یې لاخپل مخالفت ته زور ورکړ او پر ضد یې ډنډورې ګډې کړې. په اصل کې د امان الله لپاره چې هم پاچا او هم صدراعظم و، مصلحت نه و چې څه باندې نیم کال په بهر کې په سفر کې تېر کړي. ددغه اوږده او ډېر ښه هرکلی شوی سفر غټ اثر په خپله په پاچا و، چې له خپلو کلتوري ارزښتونو څخه یې لیرې او د اروپايي کلتوري ارزښتونو په لور یې واړاوه.

وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل:

پاچا امان الله کابل ته تر ستنېدو وروسته لویه جرګه وبلله، چې په پغمان کې د اګست په ۲۹مه به غونډې پیل کوي. پاچا لادمخه (جون ۲۷مه) په کندهار کې د سمونونو

په ضرورت غړېدلی و. هلته يې د سمونونو، پوهنې. له ځان سره د مرستې کولو او ملي هاند په ضرورت باندې ټينګار کړی او ويلي يې وو چې پرمختګ يوازې د ښځو په ازادۍ سره ممکن کېدلی شي. هغه دا هم ويلي وو، چې سمونونه د افغان ملت د ګټې لپاره دي، نه د هغه شخصي ګټو لپاره. خپل ماموران يې لټ او بې پروا وبلل او برخلاف اروپايان يې وستايل. کندهاريانو ته يې د پای خبرې دا وې:

"تاسې په لټۍ سره خپلو موخو ته رسېدلی نه شئ. امان الله د تاسو لپاره هرڅه کولی نه شي. هغه مشوره درکوي، زاري درته کوي او فشار درباندې راوړي، خو له هغو نه پرته نور څه کولی نه شي. باور ولرئ چې امان الله به تېولې هغه هيلې له ځان سره ګور ته يوسي، چې د نوه شتمن او پرمختللي افغانستان لپاره يې لري، خو دا چې تاسې له خپل درانده خوب نه وېښ شئ."(۸۲)

د جرګې له پيل کېدو نه دمخه لا پاچا امر کړی و چې د سلام عليکم پرځای دې شاپوله سرنه جګه شي. اروپايي شاپو يا پيك لرونکې خولۍ دې په سر وي او په تيلفوني خبرو کې دې يوازې هلو وويله شي.(۸۳) پاچا بيا د خپلو مامورانو په يوې غونډې کې وويل چې دی د هغو له شراب

ځنبلـو او بـدېږ اخیسـتلو نـه ځبـر دی او شـرابیانو او رشـوت خـورو تـه بـه سـختې جزاګـانې ورکـړې. د پاچـا پـه دغـه اخطـار سره پـه مـامورانو کـې وېـره پیـدا شـوه او د منشـي علـي احمـد پـه نظـر پاچـا خپـل مـاموران ددې لپـاره ووېـرول چـې د چـادرۍ د لیـرې کولـو لپـاره هغـوی لـه مخالفـت کولـو نـه واوړي. پـه رښتیـا هـم هغـو لومړنیـو مـامورانو تـه چـې امـر وشـو چـې خپلې ښځـې د چـادرۍ لـه قفـس نـه ازادې کـړي، د مـالیې وزیـر محمـد هاشـم او محمـود یـاور و. ورو ورو نـورو مـامورانو خـپلې ښځـې، پغمـان، سـینماګانو، پـارکونو او نـورو ځـایونو تـه مـخ لـوڅې بـوتللې. پاچـا د کابـل ښځـې د دلکشـا مانۍ تـه څو ځله وبللې او هغـو تـه چـې ورغلـې وې، پـه خپلـې وینـا کـې وویـل چـې دوی پـه خپلـو کورونـو کـې د بنـدیانو پـه شـان د خپلـو مېـړو تـر ظلـم لانـدې دي او دی ددې ثبـوت پـه لاس لـري. چـې یـو شـمېر ښځـې د چـادرۍ کولـو لـه املـه پـه نـري رنـځ اختـه شـوې دي. هغـه دا هـم وویـل چـې مـخ پټـې د زده کـړې پـه مـخ کـې یـو لـوی خنـډ دی او افغـان ښځـې یـې د خپلـو اروپـایي خوېنـدو پـرخلاف د کسـب او کـار لـه کولـو نـه بـې بـرخې کـړې او پـه مېـړو بانـدې پـوره متکـې کـړې دي. پاچـا امـان الله دا هـم وویـل چـې ښځـې دې د سـتر پـه برخـه کـې د خپلـو مېـړو پـروا ونـه کـړي او پـه عـامه تفریحي ځایونو کې دې وګرځي.(۸۴)

د پاچـا خبـرو ډېـرې ښځـې تـر تـاثیر لانـدې راوسـتلې او ځینـې نارینـه یـې وپـارول. څو مېـړو خـپلې ښځـې ووژلـې او پـه

خپلـه وتښتېـدل. دغـه پېښـې کـه څـه هـم د پاچـا غـوږو تـه ورسـولی شـوې. خـو هغـه څـان ناګـاره واچـاوه. د کابـل ښاروالـۍ تـه يـې لا امـر وکـړ، چـې د ښـار د کونـډو لسـت برابـر کـړي، چـې پـه روغتونونـو او لابراتوارونـو کـې چـې نـوی پرانسـتل شـوي وو، کـار ورتـه ورکـړل شـي. پـه عـين حـال کـې د ښځـو د سـاتنې ټولنـه (انجمـن حمايـه نسـوان) پـه نامـه د ښځـو دپـاره يـوه ټولنـه جوړه شـوه، چـې چلوونکـې يـې د کبـرا جـان پـه نامـه د پاچـا يـوه خـور وه. دغـه ټولنـه پـه اصـل کـې ددې لپـاره جـوړه شـوې وه چـې نجونـې د هغـې پـه غـوره کولـو سـره د دولـت پـه لګښت ترکيې ته زده کړې لپاره واستولی شي.

د خپلواکـۍ تـر جشـن پـورې چـې پـه شـان او شـوکت سـره ونمانځـل شـو، کابـل تـه د جـرګې اسـتازي رسـېدلي وو. حکومـت هـر اسـتازي تـه اروپـايي تـوره کرتـۍ او پتلـون، سـپين خـت، تـوره نکټـايي او تـوره شـاپو برابـره کـړه او ټـول يـې پـه پغمـان کـې ځـای پرځـای کـړل. هېـڅ اسـتازي تـه اجـازه نـه وه، چـې پـه وطنـي جـامو کـې پـه جرګـه کـې ګډون وکـړي. غونـډې د پغمـان پـه سـينما کـې د اګسـت پـه ۲۹ مـه پيـل شـوې او د يـو بانډې زرو استازو په ګډون يې پېنځه ورځې دوام وکړ.

د لـويې جـرګې د جريـان لنـډيز د منشـي علـي احمـد او لودويـك ادمـك پـه اثرونـو کـې راغلـی. لومـړنی د پاچـا امـان الله منشـي و او وروسـتی خپـل اثـر دارشـيفي راپورونـو لـه مخـې ليکلـی. خـو د دوی پـه ليکنـو کـې ددغـې لـويې جـرګې موضـوع

ځاني سره سر نه خوري. د غبار ليکنه خو په دغې برخې کې لنډه او بې نظمه او له شخصي حکمونو او تبصرو نه په دغه ډول ډکه ده، چې د هغو او د وخت د پېښو ترمېنځ توپير په مشکل کېږي، نو زه دلته د جرګې جريان د ادمك د ليکنې له مخې برابروم او د ضرورت په حال کې يې د نورو په ليکنو پوره کوم.

پاچا امان الله د لويې جرګې د پرانستلو په وينا کې ټينګار وکړ، چې دی به استازو ته د واکمن په شان ونه ګرېږي او نه به هغوی د خپل نظر منلو ته اړ کړي. هغه دا هم وويل چې دوی بايد د ولس په ګټه په ازاد ډول وغږېږي، خو کله چې کومه پرېکړه د رايو په ډېروالي سره کېږي، دوی دې بيا له هغې نه وانه وړي او که يې مخالفت وکړ له خپل ولس، خپلو کورنيو او خپل پېغمبر(ص) سره به يې خيانت کړی وي. هغه دا هم وويل چې جرګې ته به هېڅ دغسې موضوع وړاندې نه شي، چې هغه د اسلامي شرع مخالفه وي.(٨۶) غبار بيا وايي:

> "برای هیچ نماینده اجازه داده نشد که از سوء اداره وزرا و حکام کشور بنام ملت حرف بزنند و راه اصلاح نشان دهند. مقرر بود که هر ولایتی مطالب خودش را کتباً به رئیس شورای دولت سردار شیر احمد خان بسپارد، سردار اختیار داشت که چه چیز را

در اجنــدای مباحثــات جرگــه بپــذیرد و چــه
چیـز را ممنـوع قـرار دهـد. پـس جرگـه مـایوس
و متوحش گردید."(۸۷)

د جـرگې پـه لومړنـۍ غونـډې کـې ومنلـه شـوه چـې د دولتـي شـورا پرځـای دې ملـي شـورا وي او د هغـې غـړي دې د ولـس لـه خـوا غـوره شـي، خـو حکـومتي مـاموران دې د غـوره کېـدو (انتخـاب کېـدو) حـق ونـه لـري او ملـي شـورا او لویـه جرگـه دې دواړه پـه عـین حـال کـې وي.(۸۸) د دویمـې ورځـې پـه غونـډې کـې پرېکـړه وشـوه چـې د بـډې اخیسـتلو او لـه دولتـي قـدرت نـه د نـاوړې گټـې د ترلاسـه کولـو مخنیـوي لپـاره دې د ببنـل کېـدو اختیـار لـه حاکمـانو او قاضـیانو نـه واخیسـتل شـي او هغـه دې یـوازې لـه پاچـا سـره وي. دغـه پرېکـړه هـم وشـوه چـې عسـکري خـدمت دې د دوو کلونـو پرځـای درې کالـه وي او هغـه دې عـام او جبـري وي او عوضـي دې هېـڅ نـه وي. دا هـم ومنلـه شـوه، چـې د تعزیـر د اصـل لـه مخـې عمـل کـول دې، چـې پـه هغـه سـره مجـرم تـه د مـرگ تـر حـده پـورې جزا ورکولـه کېـږي، پـه دقیـق ډول تعریـف شـي. بلـه پرېکـړه دا وه چـې څـاروی دې هر کال وشمېرل شي.

د اگسـت پـه ۳۱مـه جـرگې پـه لا غـتې سـمون لاس پـورې کـړ او هغـه دا چـې لـه دې وروسـته دې ټـول رسـمي ملکـي لقبونـه نـه وي او هـر مـامور دې تـر پاچـا پـورې د عزیـز یـا گـران پـه لقـب یـاد شـي لکـه گـران مـدیر او گـران وزیـر. حتـی پـه خپلـه امـان الله

وغوښتل، چې ګران پاچا ورته وویل شي. استازو د هغه غوښتنه ومنله، خو تینګار یې وکړ چې دی دې د لوړ حضرت (اعلحضرت Majesty) په لقب هم یاد شي. دا هم ومنله شوه چې په رسمي موقع کې دې یونیفورم نه وي او ټول ملکي مامورانو دې توري دريشي او نظامي افسران دې خړې دريشي په ځان کړي. دا پرېکړه هم وشوه چې له دې وروسته دې ټول افغان مډالونه او نښانونه نه وي، د خپلواکۍ له نښان نه پرته چې هغه په جنګ کې اتلانو ته ورکول کېږي. د بلې ورځې اصلاحي پرېکړه د ملایانو د نفوذ د لړولو په هکله وه او هغه دا چې ملایان دې له هغه وروسته ملایي وکړي، چې په خپل مسلك کې امتحان ورکړي او بریالي شي او غیر افغان ملایانو ته په تېره هغوی ته چې د دیوبند د مدرسې فارغان وي اجازه نه وي، چې افغانستان ته ننوځي، ځکه چې دوی به یا "بد او شریر کسان" وي یا هم باندني ډنډورچیان او خاینان." د منشي علي احمد د لیکنې له مخې "امان الله په دې ټینګار وکړ چې ټول دغسې ملایان د باندنۍ دسیسې تر اغېزې لاندې دي او د خپلې ادعا په ثبوت کې یې شواهد هم وړاندې کړل. ده غوښتل چې ټول دغسې ملایان دې له افغانستان څخه وایستل شي، یا دې په یوه ټاکلي ځای کې وي او له هغه ځایه دې له اجازې پرته بهرون نه شي." د جرګې بله پرېکړه دا وه چې د محکمو پرارېان دې د قانون له مخې د

دولتـــي مـــامورانو لــه خــوا محكــوم شــي او دغســـې نـــوې محكمـــې دې جـوړې شـي. چـې پرېكـړې د شـواهدو پـر بنســـټ وكـړي، نـه د پخـوا پـه شـان د شـاهدانو پـه شـاهدي. پـه دغـه ورځ پاچـا څرګنـده كـړه، چـې هغـه پنځـوس زره تـوپـك پېرودلـي او غـواړي پنځـوس زره نـور تـوپـك لـه يـو مليـون كارتوسـو سـره پـه بيـه واخلـي او د هغـو لپـاره دې لـه پـنځلس كلـن نارينـه نـه پورتـه هـر افغـان پنځـه افغانـۍ او هـر حكـومتي مـامور د يـوې مياشـتې معـاش وركـړي. د پاچـا دغـه غوښتنـه پـه خوښـۍ سـره ومنلـه شـوه او د كابـل وكيـل غـلام محـى الـدين ومنلـه. چـې دى بـه د همدغـه مقصـد دپـاره يـو لـك افغانـۍ بسـپنه وركـړي او لـه نـورو وكيلانـو نـه يـې وغوښتـل، چـې هغـوى هـم همدغســې وكړي.

د جـرګې څلورمـه غونـډه د دولتـي مـامورانو پـه هكلـه وه. ددې لپـاره چـې د بـډې اخيسـتلو مخـه ونيولـه شـي لـه ملكـي مـامورانو نـه غوښتـل كېـدل، چـې د خپـل كـار پـه پيـل كـې دې خپلـه شـتمني وښيـي، چـې پـر هغـه بـه بيـا د هغـوى رسـمي معاشـونه اضـافه كېـږي او كـه مجـازي محاسبې وښودلـه، چـې شـتمني يـې تـر هغـو نـه ډېـره شـوې وه، هغـه بـه د هغـه د بـډې اخيسـتلو ثبـوت وي او هغـوى تـه بـه بيـا جـزا وركولـه كېـږي. دا هـم ومنلـه شـوه چـې د ملكـي استخدام او ترفيـع يـو قـانون دې وايسـتل شـي. ددغـې ورځـې يـو تـولنيز نوښـت دا و، چـې حكـومتي مـاموران دې يـوازې يـوه نكـاحي ښځـه ولـري، خـو د

واده کولو رواج ته په تغییر ورکولو کې پرمختګ ونه شو. پاچا امان الله استازو ته څرګنده کړه چې جرمنان او انګرېزان تر نورو ډېر فعال او پیاوړي دي او دا له دې امله، چې دوی په پخې ځوانۍ کې ودونه کوي. نه په خامې ځوانۍ کې. پاچا امان الله بیا وړاندیز وکړ، چې افغانانو ته دې اجازه نه وي، چې ځوانان یې له دوه ویشت کلنۍ نه دمخه او ځوانانې یې له اتلس کلنۍ نه دمخه ودونه وکړي. په دغې موضوع باندې تود بحث وشو او زیاترو استازو د پاچا دغه وړاندیز رد کړ، په دې چې د دوی په نظر هغه د اسلامي شرع مخالف دی. پاچا امان الله خان بیا څرګنده کړه، چې ده خپل دغه نظر پلرونو ته د نصیحت په توګه وړاندې کړی نه د کوم رسمي امر په شان. وروسته د پاچا یو بل تجویز په خوښۍ سره ومنل شو، چې د هغه له مخې د هغه مېرمن ملکه او زوی یې رحمت الله د تخت وارث وپېژندل شول.

د سپتمبر په دوهمه د جرګې په اخري غونډې کې پاچا امان الله د نوي درې رنګه بېرغ یاني تور سره او شین بېرغ وړاندیز وکړ، چې په هغه کې د واورینو غرو د پاسه به هسکېدونکی لمر ځلېږي او شاوخوا به یې د غنمو وږی او د خدای تعالی نوم وي. پاچا دغه بېرغ په دغه ډول شرح کړ، چې تور د ماتم ورځې ښیي چې افغانستان د باندنیو تر اغېزې لاندې و، سور هغه وینې انځوروي چې د خپلواکۍ

بېرته کتلو په لار کې تویې شوې او شین له خپلواکۍ کتلو نه وروسته د هیلې او پرمختګ انځور وړاندې کوي. غرونه د افغانستان او ختونکی لمر د افغانانو پرمختګ ښیي او د غنمو وږی هغه وړی انځوروي، کوم چې احمد شاه بابا د تاج په توګه منلی و. د جرګې د یوه استازي په وړاندیز د حضرت محمد نوم هم پرې اضافه شو. (افغانستان د امیر شېرعلي خان په وخت کې هم د غرونو د هېواد په نوم یاد شوی و).

په دغې غونډې کې د ښځو د ستر موضوع هم پورته شوه، خو د ادمك د لیکنې له مخې بحث پرې ونه شو، په داسې حال کې چې د منشي علي احمد د لیکنې له مخې پرې باندې تود بحث وشو. ځینې ملایان استازي ددغه سمون په مخالفت وګرېدل او د خپلو نظرونو په ملاتړ یې آیتونه او حدیثونه یو په بل پسې بیان کړل. امان الله په ځواب کې وویل، چې دی که څه هم ملا نه دی، خو په دې پوهېږي، چې ستر د اسلامي قانون له مخې له غاړې نه ښکته د بدن پټول دي. ملایانو دده نظر په ټینګه رد کړ او په هغې سره امان الله، چې د مصطفی کمال هغه سپارښتنه په زړه کړه چې ده ته یې کړې وه، کنټرول له لاسه ورکړ او په لوړ اواز یې وویل، چې:

"دا ټول ملي مصیبتونه د تاسو له لاسه دي، تاسې ملایان چې له دووسانو نه پرته نور

څه نه یې، زه به هغه څه نافذوم چې یې غواړم او زه به ستر پرښودل ان د برچو په زور عملي کړم، نه په غوړه مالۍ سره. پوه شئ چې زه یو انقلابي پاچا یم."

امان الله بیا مخ نورو استازو ته واړاوه او په جګ اواز یې وویل، چې:

"او! زما د ګران ملت استازو! تاسو ته زما توصیه ده، هغه توصیه چې تاسې یې ټول ملت ته ورسوئ، چې تاسې باید پوه شئ چې دغه ملایان په دغه هېواد کې په خپلو وعظونو سره د دښمنو د دسیسو د خپرلوو مسئولان دي. زموږ د خلکو ډېرته پاتې توب د هغو موهومي کیسو (myths، افسانو) له امله دی، چې دوی یې خلکو ته رسوي او په هغو سره یې تېر باسي. زه به په خپل وخت کې ددغو ملایانو چاره وکړم، خو تاسې استازي باید ولس په دغسې حال کې کړئ، چې رهبري او په دغو یو موټي ملایانو باندې چې د ملت بده غواړي ونه غولېږئ."

د همدغې موضوع په پای کې د کابل وکیل غلام محی الدین [انیس] چې په روسیې کې یې زده کړه کړې وه، ولاړ شو او پاچا یې په دې ډول وپوښته چې:

"ستاسې اعليحضرت فکرونه ډېر ښه
دي، خو تاسې اعليحضرت ولې د وزيرانو
په چلونو سترګې پټې کړې دي؟"

ده دغه پوښتنه په دغسې حال کې وکړه، چې وزيران هم هلته ناست وو. پاچا ځواب ورکړ، چې "ما څنګه سترګې پټې کړي دي؟" محی الدين بيا کړه چې "لس کاله کېږي چې تاسې اعلحضرت د اداري چارو په اړه قانونونه او مقررې ايستلي دي. په زرګونو اعدام يا بندي شوي دي، خو يو وزير هم محاکمه شوی نه دی. تاسې اعلحضرت به ارومرو د هغوی په تقلب پوه شوي يئ او د هغو مانۍ ګانې او ګړندي موټرونه به مو ليدلي وي. د اروپا په سفر کې په باندنيو هېوادونو کې په بانکونو کې د دوی شتمني يقينې شوې وې، نو څرګنده ده چې دغو مهمو کسانو ته جزا نه ورکوله کېږي. قانونونه يوازې ددې لپاره ايستل کېږي، چې وزيران په دې وتوانوي چې ځانونه د وګړو په تاوان شتمن کړي او هغو ته جزا ورکړله شي، چې د هغو له نظرونو سره مخالفت کوي." پاچا بيا محی الدين ته مخ واړاوه چې هغه څه چې هغه وويل، له موضوع سره اړه نه لري او بېځايه دي." د وزيرانو په اند په خپله پاچا هغه ددغسې اعتراض کولو لپاره هڅولی و او که نه هغه ددې زړه نه لاره، چې په دغه ډول وګړېږي(۸۹).

داسې ښکاري چې پاچا امان الله د لويې جرګې په کړو

قـانع نـه و، ځکـه چـې د بلـې میاشـتې یـانې د اکتـوبر د میاشتې په لومړۍ اونۍ کې یې په کابل کې د چمن دستور په مانۍ کې څلور غونډې سر په سر وبللې. په هرې غونډه کـې د شـپږو سـوو کسـانو پـه شـاوخوا کـې بانـدنیو ډیپلوماتـانو، افغـان ملکـي او نظـامي افسـرانو، د دولتـي شـورا غـړو او د کابـل مخـورو ګډون لاره. ددغـو غونـډو غتـه ځانګړتیـا دا وه، چـې پـه هغـو کـې پـه کابـل کـې د لومـړي ځـل لپاره ښځو ګډون کاوه او په خپله پاچا پکې ویناوې اورولې.

پاچـا لومـړۍ غونـډه خپـل بانـدني سـفر تـه ځـانګړې کـړه، چې دمخـه پـرې ګرېدلی یـم. دلتـه بـه دغـومره ووایـم چـې پاچـا خپـل دغـه سفر لـه هـرې ډډې نـه پـوره بریـالی وګانـه او زیاتـه یـې کـړه، چـې د سـفر د اویـا زرو پونـډو د لګښـت پـه برابـر کـې یـې د څلـور سـوه او شـپېته زرو پونـډو پـه انـدازه د وطـن دپـاره سـوغاتونه راوړي دي، خـو پـه وروسـتیو پیسـو کـې هغـه پیسـې ګـډې نـه وې، چـې پـه هغـو سـره وسـلې اخیسـتلې شـوې وې، چـې هغـه د جرمنـانو د حسـاب لـه مخـې یـا دیـارلس یـا څـوارلس ملیـون، نغـد مـارك پـه ایتـالیې او فرانسـې او شـپږ ملیـون مارك په جرمني کې وو.

پاچـا خپلـه دوهمـه وینـا د نظـامي او ملکـي پـوهنیز سـمون لپـاره ځـانګړې کـړې وه. څرګنـده یـې کـړه چـې غـواړي موجـود نظـامي ښـوونځي لـه سـره تنظـیم کـړي او نـوي ښـوونځي پرانیـزي. افسـران بـه لـه دینـه منـع وي چـې د پیرانـو مریـدي

وکړي او د ملایانو طالبان او عسکري کسان به د خدمت په دوره کې د غسې مهارتونه زده کوي، چې وروسته به یې عملي کولی شي او کله چې بیا ملکي ژوند کوي، هغه به نورو ته ورښیي. د پاچا پرېکړه دا وه، چې د ځینو سمونونو لپاره دې نظامي افسران په خپله خوښه له درېیو میاشتو معاش نه تېر شي، چې له سفر نه دده د راستنېدو په هر کلي، له باندې نه په وسلو اخیستلو او د یوه عصري نظامي کلب جوړلو باندې ولګول شي. پاچا په عین حال کې څرګنده کړه، چې د پوځیانو معاش به ډېر کړي، خو دا چې هغه به څنګه ډېر کړي، معلومه نه وه. دده د تجویز له مخې په ولایتونو کې به ډول ډول پوهنځي پرانیستل شي او د اماني (وروسته نجات)، او امانیې (وروسته استقلال) لوړو ښوونځیو څانګې به هم پرانېستلی شي. پاچا امان الله د ځوانانو د نکاح موضوع بیا پورته کړه، امر یې وکړ چې تر هغو چې ځوانان په ښوونځي کې وي، ودونه نه شي کولی.

پاچا د درېیمې ورځې وینا د ستر موضوع ته ځانګړې کړه او څرګنده یې کړه، چې په راتلونکو دوو ماشتو کې دې چادري نه وي. پرځای دې ترکي ډوله دوه ټوکره وي، چې په یوه سره به د مخ ښکته برخه پوښلې وي. خو دغه ډول ستر به اختیاري وي نه اجباري. پاچا وویل چې افغان خیمه ډوله چادري ښځو ته په کوڅو کې د ګرزېدلو په وخت کې خطر پېښوي. پاچا د خپلې غوښتنې په ملاتړ دلیل راووړ، چې

ستر په اسلام کې په ربښتيا فرض نه دی او له خپلې ښځې ثريا نه يې وغوښتل، چې خپله چادري له مخ نه ايسته کړي هغې همدغسې وکړل او حاضرو ښځو په چك چك كولو سره د هغې تود هركلى وكړ. ملكه ثريا په دې ډول لومړنۍ افغان مېرمن ده، چې د خلكو په مخ كې مخ لوڅې شوې ده.

پاچا بيا ملايان تعصبناك وبلل او په وګړو غولولو او د ناپوهۍ او تعصب په خپرولو يې تورن كړل. پاچا د اكتوبر په پنځمه په خپلې وروستۍ وينا كې څرګنده كړه چې له سردار شير احمد نه يې وغوښتل، چې صدراعظمي وكړي، خو هغه په دغه كار كې پاتې راغى. پاچا بيا وويل، چې دى به په خپله د ملي شورا تر جوړېدو پورې د صدراعظم په توګه هم چارې پرمخ بوځي. څنګه چې د شنوارو ياغي ګري له دغې موضوع سره تړلې ده، دغه موضوع به زر بيان كړم. دلته به دا ووايم چې پاچا د خپلې وينا په دوام وويل، چې يوازې دى كولى شي ضروري انقلابي سمونونه وكړي، ځكه چې د هغه په وينا "زه يو انقلابي پاچا يم او غواړم په هېواد كې د ژوندانه په هر اړخ كې انقلاب راولم." ده دا هم وويل چې هر هغه څوك چې د خپل وجدان په حكم له ما سره كار كولى نه شي ځان دې ګوښه كړي. عبدالرحمن لودين چې د ګمركو لوى سروال او د جمهوري ګوند غړى و، همدغسې وكړل.(٩٠)

د منشي علي احمد د ليكنې له مخې د جمهوري ګوند

مخ په ډېرېدو پیاوړی توب پاچا په دې فکر کړ چې که هغه ځېل کېدلی نه شي باید بې اغېزې کړل شي. د لویې جرګې د پای ته رسېدلو نه وروسته پاچا پرېکړه وکړه، چې د وزیرانو کابینه دې د یوه صدراعظم په مشرۍ هېواد اداره کړي. ده دا هم پتییلې وه، چې په دغسې نظام سره به دده کار سپك شوی او ورته به وخت په لاس ورغلی وي، چې مهمې دولتي چارې اجرا او باندنیو چارو ته خاصه توجه وکړي، خو ددغه حکومت لوړ کسان به هغوی وي، چې د جمهوري ګوند مخالف او په خپلو کې سره جوړ وي، نو پاچا د دولتي سروال سردار شیر احمد ته د حکومت د جوړولو بلنه ورکړه، خو هغه په دغه کار کې بریالی نه شو. هغه لا په هماغه اول سر کې غوښتل، چې په دغه کار کې له پاچا نه بښنه وغواړي، خو بیا یې د خپلو ملګرو په سلا د وزیرانو نومونه پاچا ته وړاندې کړل، چې په هغو کې غلام صدیق د باندنیو چارو د وزیر په توګه غوره شوی و. پاچا له یوه کس نه پرته نور ټول ومنل. خو کله چې غلام صدیق ځرخي ته رجوع وشوه، هغه ځرګنده کړه چې نه یوازې دی، بلکې اویا نور ملکي او نظامي افسران هم نه غواړي د سردار شېر احمد تر لاس لاندې کار وکړي.

غلام صدیق دغه دریځ د محمد ولي په قوت غوره کړ ی و. پاچا چې د شېراحمد په برابر کې له ټینګ مخالفت هغه هم له نظامي مخالفت نه واورېدل. د شیر احمد تجویز یې

پرېښود او محمد ولي ته يې د صدراعظمۍ بلنه ورکړه. خو هغه د روحي ستړيا او پښو درد له امله بښنه وغوښتله. پاچا د هغه خدمتونه وستايل او بيا يې په يوه عام دربار کې ځرګنده کړه چې ځنګه چې هېواد دغسې سمون دپاره لا اماده نه دی. دی په خپله به چارې د پخوا په څېر ددغو وزيرانو په مرسته ترسره کوي. عبدالعزيز د حرب وزير، غلام صديق د بهرنيو چارو وزير، عبدالاحد د کورنيو چارو د وزارت کفيل، علي احمد د سوداګرۍ وزير، عبدالهادي د شورا رئيس، شېر احمد د ټولو وزارتونو څارونکی. د ماليې، پوهنې او عدليې وزيران به مخکينني وزيران وي.(۹۱) محمد ولي د پاچا نايب ونومول شو چې دغه مقام هغه هم په خپله د پاچا په شته والي سره يوازې په نامه و. خو غبار پاچا ته په غونډي کې د عبدالرحمن لودين د وينا په نقل کې د پورته ليکنې په مخالفت وايي چې"...ده سال است که اعلحضرت وظيفه صدارت عظمی کشور را شخصاً بدوش گرفته اند در حاليکه انقلاب متقاضی آن است که عوض اعلحضرت شخص مسئول ديگری به حيث صدراعظم افغانستان منصوب گردد." غبار بيا وايي چې "اين پيشنهاد ها پذيرفته نگرديد (و) همرفته اداره دولت بشکل يك حکومت مطلق العنانی درامد."(۹۲)

منشي علي احمد د شنوارو ياغي ګري د جمهوري ګوند په لمسون ګڼي او وايي چې "خو [دغه حکومت] د غلام

صدیق او د هغه د ملګرو په خوښه نه و. دوی چې ناراضي شوي وو پرېکړه وکړه چې کوم قوم د یاغي ګرۍ دپاره ولمسوي. غلام صدیق چې د خپل پلار غلام حیدر په سبب، چې د امیر عبدالرحمن په وخت کې یې په مشرقي کې کلونه کلونه خدمت کړی و، په دغو قومونو کې د ډېر نفوذ خاوند و او ځنګه چې پښنه شوه، په دغه وخت کې دوه شنواري مشران په کابل کې وو. د محمد افضل او محمد علم له خوا غلام صدیق هغوی ته د غټو وعدو په ورکولو سره بېرته وطن ته واستول چې خپل قوم د پاڅون لپاره ولمسوي. هغوی وطن ته په رسېدلو سره په یوې قومي غونډې کې خپلو شنوارو ته وویل، چې پرېکړه دا ده چې د دوی لوښي به د زده کړې لپاره ترکیې ته واستولې شي. خو دا چې دوی د هرې یوې د معافېدو په لار کې پنځه سوه روپۍ ولګوي."(۹۳) خو غبار د شنوارو یاغي توب د هغو د سنګوخیلو د ځانګې او کوچیانو د یوې نښتې نتیجه بولي او وایي چې د جلال اباد اعلی حاکم د شنوارو شکایت ته غوږ ونه نیوه او شنواري پاڅېدل.(۹۴)

د شنوارو یاغي توب د نورو قومونو د یاغي ګرۍ لپاره پیلامه شوه. له هغه وروسته حکومتي ضد پېښې یو په بل پسې په چټکۍ سره وشوې او حکومت ونه شو کولی هغه بې اغېزې کړي. په خپله د شنوارو یاغي توب (نومبر ۱۴، ۱۹۲۸)، مرکزي حکومت ته خطر کېدلی نه شو. خطر چې

مرکزي حکومت ته متوجه شو له دې امله و، چې حکومت د خپل نظامي قوت غټه برخه د شنوارو د خپلو لپاره واستوله او کابل یې چې د ټول هېواد د حکومت او د نظم او امنیت زړه دی له اغېزمن دفاعي قوت نه بې برخې کړ. په دغه حال کې د کوهدامن داړه مار حبیب الله کلکاني چې د سقاو زوی په نوم یادېده وکولی شول د شنوارو له یاغي توب نه یوه میاشت وروسته (ډسمبر ۱۴، ۱۹۲۸) له خپلو داړه مارو ملګرو سره د کابل باغ بالاته ورسېږي.

د شنوارو له یاغي توب له پیل نه له افغانستان نه د پاچا تر وتلو پورې په ټول افغانستان په تېره په مشرقي، کابل، کوهدامن، د کابل-کندهار ترمېنځ سیمو کې دغسې وړې غټې نوې ډوله پېښې او نظامي او قومي ټکرونه شوي، چې د هغو په سم او ربښتیني شرح او بیان کې د قومونو، مشرانو، مذهبي ډلو او فردي کسانو او همدا ډول د حکومت د نظامي او ملکي ډلو او کسانو ربښتیني څېرې لیدل کېدلی شي. سیاسي تاریخ په واقع کې د ټولنې ددغسې فعالو خلکو د کړو او ټولنیزو پېښو او واقعیتونو بیان دی. تر بحث لاندې پېښې د غبار، ادمك، منشي علي احمد او یو څه د تاریخ پوه فیض محمد په اثر کې چې سرلیك یې دی:"کابل تر محاصرې لاندې" بیان شوې دي. زه دلته ددغو اثرونو له مخې، چې د موضوع په هکله د لومړي لاس اثرونه دي، د کابل د نسکورېدلو لړ. څه ډېر او د نورو

یوازې لنډیز وړاندې کوم او بیا د پاچا امان الله په نابریتوب او له وطن نه د هغه په وتلو یو څه اوږد بحث کوم.

پاچا امان الله خان اول کوښښ وکړ، چې شنوارې په خبرو سره ارام کړي او چې خبرو ګټه ونه کړه، د الوتکو بمباري پیل شوه. په بمبارۍ سره شنوارې لا راوپارېدل. پاچا بیا سردار شیر احمد د تنظیمي رئیس په نامه له پوره اختیارونو سره جلال آباد ته وستاوه، چې یاغیان په نظامي قوې او قومي ایله جارۍ سره ایل کړي. په هماغه وخت کې یې غلام صدیق هم د هغه په خپل وړاندیز جلال اباد ته واستاوه. دی له جلال اباد نه په خپله شنوارو ته ورغی او له شنوارو سره له دوو اونیو خبرو کولو نه وروسته د هغوی له ټولو غوښتنو سره کابل ته ستون شو. دغه غوښتنې چې ملایانو لیکلې وې، د پاچا ټول سمونونه ردول او له وطن نه یې د محمود طرزي د کورنۍ د ټولو غړو ایستل غوښتل.(۹۵)

د منشي علي احمد په نظر غلام صدیق "... د تللو موخه دا وه چې دغه اور ته چې اوس خلېده پکې ووهي." دی دا هم وایي چې غلام صدیق د مومندو او خوګیانیو د خاصیت په نظر کې نیولو سره هغو ته له حکومتي پوخ نه د وسلو اخیستلو لارې چارې هم وښودلې.(۹۶) فیض محمد لا وایي چې "د غلام صدیق دوه مخي توب له امله چې د یاغیانو په لاس یې خپل نیول جعل کړل، خو په واقع کې دی په خپله د هغو کامپ ته ورغی او ویې هڅول چې په جلال اباد باندې

یرغل وکړي. برى د (حکومتي) قوو په نصیب نه شو." جلال اباد بیا چور شو. حکومتي پوځ تالاترغى او له کابل سره د تلیفون مزي پرېکړل شول. وضع چې په دغه ډول له کنترول نه ووتله، سردار شیر احمد کابل ته وغوښتل شو او پرځاى یې والي علي احمد د اعلى رئیس او مطلق مختار په نامه مشرقي ته او محمود یاور له یوه پوځ او ډېرو سپکو او درندو وسلو او ماشین ګنو سره د دسمبر په پاى کې جګدلك ته واستول شو.

والي علي احمد د لویناب خوشدل بارکزي زوى او د پاچا امان الله دنیایي زوى او اوښى و. دى په دې بریالى شو چې "یاغیان ارام کړي او سریله شنواري د نغدو او نورو سوغاتونو په ورکولو سره د امیر اطاعت ته وبولي." خو دا هاغه وخت و چې پاچا امان الله واکمني پرې ایښې او کندهار ته تللى و.(٩٧)

یوازې د شنوارو یاغي توب او په کابل کې د پوځ لړوالى نه و. چې حبیب الله کلکانى یې د کابل نیولو ته وهڅاوه. په بېل ډول او د بېلو موخو لپاره د محمد ولي او د شور بازار حضرت محمد صادق او د نورو لمسونو، د حکومتي لوړو مامورانو تېروتنو او داسې هم په خپله د پاچا امان الله د سملاسي او بېفکره اعدام کولو حکمونو هم د سقاو زوى په بري کې سملاسي رول ولوباوه.

حبیب الله کلکانى اول په قلعه مراد بیګ کې د محمد

ولـي نـوکري کولـه. چې هغـه پـه اصـل کـې د اعـدام شـوي مېـرزا محمـد حسـین مسـتوفي ضـبط شـوی جایـداد و حبیـب الله بیـا پـه قطعـه نمونـه کې لـه یـو نـیم کـال خـدمت کولـو نـه وروسـته لـه خپـل ټوپـك سـره پېښـور تـه وتښتېـد او هلتـه یـې د سـماوار یـو دکـان ګـوتې چـلاوه. بیـا پـاړه چنـار تـه لاړ او هلتـه یـې یـو نـیم کـال د غـلا پـه تـور پـه بنـد کـې تېـر کـړ. لـه بنـد نـه پـه خلاصـېدو سـره یـې د خوسـت پـه خپـل سـر کېـدو سـره لـه منګلـو سـره برخـه واخیسـتله او یـو څـو هغـه حکـومتي عسـکر یـې ووژل، چـې پـه نیولـو یـې مـامور شـوي و. بیـا یـې پـه کوهـدامن او کوهسـتان کـې داړه مـارۍ تـه مـلا وتړلـه. لـه غریبـانو سـره یـې خواخـوږي لرلـه او لـه شـتمنو لارویـو او حکـومتي مـامورانو سـره یـې پـوره بې رحمي کوله.(۹۸)

غبـار پېښـور تـه د حبیـب الله ورتـګ پـه ۱۹۲۷ کـې او بېرتـه راتـګ یـې پـه ۱۹۲۸ کـې ښیـي. پـه هـر حـال پـه کوهـدامن او کوهسـتان کـې دده پـه سـروالۍ او د چاریکـارو د سـید حسـین او د سـرای خوجـه ملـك محسـن پـه ګـډون د داړه مـارو دغسـې یـوه ډلـه فعالـه وه، چـې ټـول غـړي یـې د ۲۴ کسـو پـه شـاوخوا کـې وو. دوی درې کالـه (۱۹۲۴_۱۹۲۷) پـه غـرو کـې اوسـېدل. د ورځـې بـه یـې داړې اچـولې او د شـپې بـه غـرو تـه ختـل.(۹۹) د پاچـا د سـفر پـه وخـت کـې د قلعـه مـراد بـیګ شـاوخوا خلکـو لـه محمـد ولـي نـه چـې قلعـه مـراد بـیګ تـه یـو وخـت بـل وخـت تـه د حبیـب الله شـفاعت وغوښـته او ورتـه یـې

وویل، چې هغه له داړه ماری نه لاس اخیستلی او د هغه (محمد ولي) "تعلقداران" د بېته حاضر دي، چې ضمانت یې وکړي. محمد ولي په دغه وخت کې چې د پاچا نایب و، له هغو سره ومنله چې هغه کولی شي د شپې په تیاره کې ورسره وګوري. هغه همدغسې وکړل. نور نو د منشي علي احمد په ژبه:

"محمد ولي حبیب الله ته وویل، چې که دی حتی هغه وبښي هم امان الله به یې ژوندی پرې نه ږدي. محمد ولي وعده ورکړه چې ورسره به مرسته وکړي، خو چې هغه، هغه څه وکړي چې هغه یې ورته وایي. حبیب الله هوکه وکړه او له هغه وروسته یې په قلعه مراد بیګ کې له محمد ولي سره په پټه لیدل او هم وسلې او هم پیسې یې ترېنه ترلاسه کولې."(۱۰۰)

خو غبار د هزاره بهسودو د میر غلام حسن له خولې نه وایي چې دا والي علي احمد و، چې حبیب الله او سید حسین یې د "راتلونکو عملیاتو" دپاره هغه وخت هڅولي وو، چې دی کوهدامن ته د تحقیق کولو دپاره تللی و.(۱۰۱) په هر حال، محمد ولي غلام صدیق، والي علي احمد او د دوی په شان نور حکومتي لوړ کسان به وي چې د هغو په هکله د امان الله لور هندیه وایي چې "چیزیکه بسیار غم

بزرگ بود [این بود که] کسانیکه میگفتند دوست هستیم... انها دوست نبودند."

په هر حال، حبیب الله او نور داړه ماران په داړه ماری کې تر دې حده پورې دمخه ولاړل، چې د چاریکارو حاکم غلام غوث او یو علاقه دار یې هم ووژل. حکومت د سورو او پلیو یو پوځ له توپونو سره د هغوی د نیولو لپاره واستاوه، خو پوځ په خپل مقصد ونه رسېد. حکومت بیا احمد علي لودي، چې پخوا د کوهدامن حاکم او دغه وخت کابل ښاروال و، کاپیسا او پروان ته د تنظیمي رئیس په توګه واستاوه. هغه هغسې چې له شنوارو سره لومړی د خبرو لار نیولې شوې وه، له هغو سره هم د خبرو لار ونیوله. احمد علي له جبل السراج نه حبیب الله او سید حسین ته (ملك محسن له یو څو نورو ملګرو سره په کابل کې بندي و) په همدغې روحیې سره پیغام واستاوه. "هغو ته یې د شخصي خوندي توب ضمانتونه ورکړل او په قرآن مجید باندې یې هغه په لوړې کولو سره تائید کړ. دواړو ته یې د نایب سالارۍ وعدې ورکړې او هر یوه ته یې درې زره نغدې روپۍ او له کارتوسو سره اووه واړه ټوپکونه او هر یوه ته چې له دوی سره یې لوټماري کوله وبښل.(١٠٣)

د پاچا روایت له دېنه یو څه توپیر لري. هغه وایي چې:

"ما علي احمد ته حکم ورکړ چې دغه دوه کسان خپل ځای ته وبولي او معلومه

کړي چې دوی په خپل لوظ کې رښتينی دي يا نه دي. دغو دوو [حبيب الله او سيد حسين] له خپلو پنځوسو داړه مارو ملګرو سره [د احمد علي په مخ کې] په اخلاص سره لوړه وکړه چې له پخوانيو جنايتونو نه يې لاس اخيستی او ويې غوښتل، چې ورته وسلې ورکړلې شي او ضبط شوي جايدادونه يې ورته بېرته ورکړل شي. احمد علي جان ماته وويل، چې دوی په خپلې توبې کې رښتيني دي. ما دوی ته... يو نيم سل ټوپکونه ورکړل او څنګه چې د دوی جايدادونه د حکومت له خوا خرڅ شوي وو، د هغه پرځای مو د پرش زره روپۍ ورکړلې. دوی له دغو وسلو او پيسو نه په کار اخيستلو سره په کابل حمله وکړه. دغه خلك د غولولو لپاره له قران مجيد نه يوازې د يوې وسيلې په توګه کار اخلي او زه پر دې پوره باور لرم، چې زموږ سپېڅلی کتاب به له دوی نه بدل واخلي."(۱۰۴)

پاچا دا هم وايي چې حبيب الله او سيد حسين د شنوارو د ياغي توب په اوربدلو سره علي احمد ته د خدمت کولو لپاره تللي وو، په دې شرط چې دوی وبښل شي. په هر حال

دوی لـه بښـل کېـدو نـه وروسـته د کابـل تـګ تـه تیـاری وښـود . خـو حبيـب الله لـه پاچـا نـه پـه اندېښنـه کـې و او شـايد د محمـد ولـي خبـرې يـې پـه زړه کـې وې، نـو چېرتـه د کابـل پـه لار کـې لـه کـوم تليفـون نـه د تنظيمـيې رئـيس علـي احمـد پـه نامـه لـه پاچـا سـره وغږېـد ، چـې د ځـان پـه اړه د هغـه پـه نيـت پـوه شـي. پـه تليفـون کـې يـې ورتـه وويـل چـې "مـا د سـقاو لـه زوی سـره موافقـه کـړې او هغـه مـې پـه لاس کـې دی. څـه غـواړې چـې ورسـره يـې وکـړم؟" پاچـا ورتـه کـړه چـې "ويـې وژنـه." حبيـب الله بيـا پاچـا وپوښتـه چـې "مـا خـو لـه هغـه سـره د خونـدي تـوب ژمنـه کـړې، څنګـه يـې وژلـی شـم؟" لـه پاچـا نـه يـې بيـا واورېـدل چـې "رښتيـا ، هغـه لـه تـا سـره موافقـه کـړې، نـه لـه مـا سـره. ژونـدی يـې پـرې نـه ږدې." حبيـب الله بيـا پاچـا تـه ځـان وښـوده. سـپکې سـپورې يـې ورتـه وويلـې او لـوړه يـې وکـړه، چـې زر بـه پـه کابـل باندې يرغل کوي او د امير کار به کوي.(۱۰۵)

لـه هغـه وروسـته حبيـب الله او سـيد حسـين لـه خپلـو داړه مـارو ملګـرو سـره جبـل السـراج تـر محاصـرې لانـدې ونيـو. احمـد علـي دغـه ښـارګوټی د اتلسـو ورځـو محاصـرې نـه وروسـته د خپـل خونـدي تـوب پـه برابـر کـې د دسـمبر پـه ۱۲مـه ورتسـليم کـړ. "دوی دغـو داړه مـارو تـه ددغـه ښـارګوټي تـولې حکـومتي پيسـې لـه اتلسـو ماشـين ګنـو او يـو نـامعلوم شـمېر درنـو وسـلو او يـو څـه ټوپکـو سـره ورتسـليم کـړل او پـه خپلـه بېرته کابل ته لاړل."(۱۰۶)

داړه مـــارانو چـــې پـــه دې ډول د ډېـــرو پيســـو او وســـلو خاونـدان شـول، نيـت وكـړ چـې پـه كابـل يرغـل وكـړي او ايلـه جـاري يـې پـه دغـه پلمـه چـې غـواړي د يـاغي شـنوارو پـه برابـر كـې د حكومـت پـه خـوا وجنګېـږي، تړولـول. دوی لا د مـراد بـيګ كلـي تـه رسـېدلي نـه وو، چـې د كابـل ځينـو نفـوذ نـاكو حكـومتي او ښـاري مخـورو، چـې نومونـه بـه يـې زر واخلـم، دوی نـه يـوازې پـه كابـل بانـدې يرغـل كولـو تـه وهڅـول بلكـې د يرغـل كولـو ډېر ښـه وخـت يـې هـم وروښـود. د جمعـې پـه ورځ د دسـمبر پـه ۱۴مـه ۱۹۲۸ د دوو زرو مېـړو پـه شـاوخوا كـې چـې دوه سـوو يـې ټوپكونـه او نـورو يـې سـوټي او تبرونـه لـرل، خـرس خـانې (خېرخانـه) تـه نارسـېدلي د مـراد بېـګ پـه كلـي ننوتـل. دلتـه داړه مـاران پـه دې فكـر شـول، چـې پـه جـنګ كـې د دوی وژل كېـدل بـه بـابېزه وي، خـو دا چـې د شـريعت لـه مخـې اميـر ولـري، نـو دوی د جمعـې پـه ورځ د دسـمبر پـه ۱۴مـه حبيـب الله لـه يـوې خطبې نـه وروسـته اميـر وټاكـه او د ماسـپښين پـه درېـو بجـو پـه شـاوخوا كـې بـاغ بـالا او د برتـانيې سـفارت تـه ورسـېدل. بـاغ بـالا يـې ونيـو او برتـانوي سـفارت تـه يـې ډاډ وركـړ، چـې دوی بـه د ملـت د مېلمنـو پـه شـان پـه امـن كـې وي.(۱۰۷)

غبـار وايـي، چـې حبيـب الله د كلكـانو د مـلا ويـس پـه كلـي كـې د "افغانسـتان د پاچـا" پـه نـوم وپېژنـدل شـو.(۱۰۸) نـور نـو د فيض محمد په ژبه:

"د خاينو وزيرانو او د کابل نفوذمنو لکه د شور بازار حضرت [ګل اغا مجددي]، سردار محمد عثمان خان، ولي محمد [د پاچا ناېب] او د نورو په دستور چې دمخه يې حبيب الله ته په کابل باندې د يرغل کولو ښه وخت ښودلی او خپل ملاتړ وروړاندې کړی و، ياغيان د ارواښاد صدراعظم عبدالقدوس خان په کور ننوتل... په دغه وخت کې په دغه کور کې د حربيې مدرسه د اسماعيل خاکابيګ او نورو ترکي افسرانو تر څارنې لاندې ځای پرځای وه. داسې هم ياغيانو وکولی شول د شهرارا په برج ورننوزي، چې هلته د حبيبيې ښوونځی د شوکت بيګ ترکي په سروالۍ ځای پرځای و."

"د محمد اکبر خان يو زوی چې د مير بچه په نوم يادېده، د يوې ورې قطعې په قوماندانۍ سخت مقاومت وکړ او دغه سيمه يې دده افغانان د اوبو تر زيرمه تون پورې وساتله. داسې هم يو ټولګی افسرانو چې د حبيبيې ښوونځي په سهيل ختيځ کې د امير شېرعلي خان په پارك کې پراته وو،

د یاغیانو مخه ونیوله او پرې یې نه ښودل چې زاړه ښار ته ورننوځي. سره له دې هم ټول ښاریان د توپونو او ټوپکونو په ډزو سره په سخته وېره کې شوي وو. "خو د پاچا شخصي ساتونکو سورو او یو څو نوررو عسکرو رښتیني جنګ ته ملا وتړله. نور پوځ د یاغي توب په حال کې و، ځکه چې د دوی افسرانو د دوی جیرې خپلولې. دوی ددغه مشکل پړه په خپلو افسرانو اچوله نه په یاغیانو او چې د ډزو قومنده ورکړل شوه، ډزې یې د هوا پر لور کولې."

"اوس نو شور او زوږ او ګډوډي په ټول ښار کې خپره وه. امیر چې د خپلو مامورانو له خیانته خبر شو، په غوسه شو، امر یې ورکړ چې د کابل په خلکو او پر هغو قومي خلکو دې وسلې وویشلې شي چې ښار ته راغلي او لاجلال آباد ته له شنوارو سره د جنګ لپاره تللي نه وو."

"خو د ښار، د چاردهي په خلکو او په ډېرو قومي ډلو باندې د پنځوسو زرو ټوپکو او بېخي ډېرې اندازې کارتوسو وېشلو اغېزه ونه کړه. په ډېره اندازه له دې امله

چې د پاچا د فاسدو وزیرانو او ماموړانو په مقابل کې کرکه عمومي وه. بده یې لا دا وه چې ځینو وزیرو، منګلو او احمدزیو چې د شنوارو پر ضد جنګ ته راغلي وو، د کابل په اسه مايي غره باندې موقع ونیوله او د امیر په پوځ باندې يې ډزې پيل کړې."

"غلام غوث [امیر غوث الدین] د ملك جهانداد احمدزي زوی... له درې سوو ټوپکو سره ښار پرېښود، خوست ته ستون شو، خپل خلك يې وسله وال کړل او د حکومت پر ضد جګړ شول. نورو قومونو هم همدغسې وکړل، ځکه چې د ټوپکو په وېشلو باندې کنټرول نه و."

"امیر چې په دې پوه شو چې د چاردهي خلکو چې د هغه وروستۍ هیله او ملاتړ وو، هغه ته شا وګرزوله، په وېره کې شو. ځلور ورځې وروسته له هغه چې حبیب الله او سید حسین په کابل باندې دانګلي وو، هغه خپله مور، ښځه، خور او واړه ماشومان له ډېرې خزانې سره کندهار ته واستول."

"ښتې دولس ورځې او یوولس شپې په پرله پسې ډول روانې وې. کومې هغه

وسلې، چې په کلوله پشته او باغ بالاکې زېرمه شوې وې، د کوهدامنيو، کوهستانيو او نورو ياغيانو لاس ته ورغلې. ددغو وسلو ډېره برخه چې د امير عبدالرحمن خان له وخت نه راپه دېخوا زېرمه شوې وې، په دې موخه چې د باندنيو يرغل کوونکو پر مقابل کې استعمال شي، د تل لپاره له لاسه ووتلې."

"حبيب الله د جنګ په حال کې له هوايي بم نه په اوږه کې ټپي شو او هغه سمدلاسه کوهدامن ته په شا شو."(١٠٩)

خو د غبار په وينا "بچه سقاو در زير اتش توپهای دولت دران طرف تپه شيرپور به ضربت چره شرپنل زخم برداشت و به جای نامعلومی برده شد و به سرعت مداواشد."(١١٠)

د حبيب الله په پرشا کېدلو سره نبنتې سپکې شوې، خو په ټپه ونه درېدلې. پاچا امان الله ته موقع په لاس ورغله، چې ياغيان خواره او بې اغېزې کړي. د فيض محمد په وينا حکومتي عسکرو د حبيب الله په هستوګنځي، مراد بيك کلي ډزې کولې او بمونه يې پرې غورزول خو اثر يې نه کاوه. داسې هم د پاچا هغه فرمان بې اغېزې شو، چې د حبيب الله په سر باندې يې د ځلوېښتو زرو روپيو انعام ايښې و. نبنتې تر يکشنبې د جنورۍ تر دېارلسمې پورې

روانــې وې. "امــان الله لــه مــنظم پــوځ، قــومي واحــدونو او د کابل او چاردهي خلکو نـه پـه وېره کې و، چې لـه حکومت نـه خپه وو. د هغـه لپـاره دا هـم نـاراموونکې وه، چـې پـه زرګونـو ټوپـك او توپونـه ویشـل شـوي وو. بـې لـه دې چې اثـر وکـړي او دا چـې د پیلوټـانو نـه شـو کـولی د دښمـن پـه مهمـو ځـایونو بانـدې غوځـوونکي وارونـه وکـړي. امیـر اوس پـه خپـل قابلیـت بانـدې چـې بریـالی شـي عقیـده لـه لاسـه ورکـړې وه او پـه دې ډول یــې د حبیــب الله د بریــالي کېــدو لپــاره ډګــر برابــر کړ."(111)

پاچـا امـان الله د دوشـنبې پـه ورځ د جنـورۍ پـه ۱۴مـه کـال ۱۹۲۹ لـه پاچـايي نـه لاس واخیسـت او هغـه یـې خپـل مشـر ورور، عنایت الله تـه وسـپارله او پـه خپلـه د سـهار پـه نهـو بجـو لـه پنځـو مـوټرو سـره د کنـدهار پـه لـور روان شـو. لـه محمـود طـرزي، غـلام صـدیق څرخـي، د دربـار وزیـر محمـد یعقـوب، د کورنیــو چــارو وزارت مرســتیال، عبدالاحــد او شــپږو شخصــي ســاتونکو ســره. پاچـا امـان الله پـه روسـي او برتـانوي سـکو کـې یـو مقـدار سـره زر هـم لـه ځان سـره یـووړل، چې ټول ارزښت یې لس میلیون روپۍ کېده.

پاچـا عنایـت الله د ورځـې پـه یـوه بجـه پـه داسـې حـال کـې چـې د خېرخـانې پـه کوتـل کـې لانښـتې روانــې وې، د کابــل ځیــنې مخــور، پــوځي اســتازي او قــومي کســان د دلکشــاه پــه ماڼۍ کې د بیعت منلو لپاره وبلل. هغو تـه د پاچـا امـان الله

د ګوښه کېدو فرمان ولوستل شو او نوي پاچا ته د هغو د بيعت لوړې پرځای شوې. نور نو د فيض په ژبه:"عنايت الله هغه بې وجدانه، رذيل د شوربازار حضرت [ګل اغا مجددي]، محمد عثمان او دوه يا نور د دروغو ملايان چې په خپله د ياغي توب محرکان وو، وغوښتل چې له هغو عمري غلو او شريرو جانيانو حبيب الله او سيد حسين سره وګوري." داسې يې هم د هغو په لاس هغو ته يوه ليکنه واستوله. په دغه مقصد چې اوس نو امان الله چې تاسې "کافر" ګاڼه، ګوښه شوی او پرځای يې د کابل د خلکو له خوا زه پاچا شوی يم، چې تاسې هم ما "ربښتينی مسلمان" ګڼئ، نو د جنګ لپاره ټول دليلونه له منځه وړل شوي دي. "که تاسې په ربښتيا د ربښتين توب لپاره جنګېدلي يئ نه د مسلمانانو ترمنځ د دښمنۍ لپاره، نو بيا لازمه ده، چې بې اتفاقي پرېږدئ او د افغان امير صلاحيت وپېژنئ."(۱۱۲)

هئيات په لار کې د امان الله د ګوښه کېدو او د عنايت الله له پاچا کېدلو نه هغه نظامي واحدونه او قومي خلک خبر کړل، چې په ستراتيجيکي ځايونو کې ځای پرځای وو. دوی له عسکرو نه وغوښتل چې جنګ بس کړي، په دې يې خبر کړل چې دوی حبيب الله او سيد حسين سره د خبرو کولو لپاره روان دي. د دوی په سپارښتنې ډېرو عسکرو خپل ځايونه پرېښودل او د ښار په لور روان شول. يوازې لږ شمېر پرځای پاتې شول، چې د وضعې په ربښتيني حال ځان

خبر کړي.

هئیات حبیب الله او سید حسین ته په رسېدلو سره د نوي پاچا پېغام وررسا‌وه، خو هغوی د پاچا د پېغام او د خپل رسمي مقصد پرخلاف په خپله حبیب الله د پاچا کېدلو لپاره وهڅاوه او ورته یې وویل، چې دی د پاچایي مستحق دی، نه عنایت الله. په دغه عجب دلیل چې "ددغه حقیقت په نظر کې نیولو سره چې حبیب الله د رجب په لومړۍ [دسمبر ۱۴، ۱۹۲۸] په پاچایي تخت باندې ډېره لګولې، په داسې حال کې چې د عنایت الله پاچا کېدل د شعبان په دوهمې [جنوري ۱۴، ۱۹۲۸] سره سمون کوي، نو ته، نه عنایت الله د تخت رښتینی مستحق کېږئ. که عنایت الله تاته بیعت نه کوي، د هغه کړه به د شریعت له مخې ناروا وي."(۱۱۳)

حبیب الله او سید حسین د هئیات ددغسې نظر په اورېدلو سره سم له لاسه د ښار په لور وخوځېدل. په لار کې یې کومې هغه وسلې چې دمخه پرې ایښې وې، ټولې کړې. په دې ډول اته ویشت وسله وال مېړونه په شکېدلو جامو کې له تش لاسو کوهدامنیانو سره له ده افغانان نه په ښار ننوتل. د چاریار نارې سورې یې پورته کړې او هوایي ډزې یې وکړې. "د ښار خلک لا دمخه د امان الله پر ضد متمایل شوي وو، دوی له هغو ډېرو وسلو نه کار وانه خیست چې هغو ته ورکړل شوي وې، نو د حبیب الله ملګرو او سید حسین ښار په قبضه کې ونیوه." حبیب الله د عنایت الله له

هئیات سره، چې اوس د هغه ډېر عزتمن مېلمانه وو. د باغ بالاقصر ته وختل. سید حسین چې ښار ارام وموند هم له هغو سره یوځای شو. عنایت الله د خپلې پاچایي په اوله ورځ خپل ځان او خپل وزیران په ارګ کې ایسار وموندل. د سه شنبې په ورځ د جنورۍ په پېنځلسمه د چاردهي او د کابل ډېر ښاریان د شاه زي حیات الله او محمد کبیر او نورو سردارانو په ګډون چې یوه ورځ دمخه یې عنایت الله ته د بیعت لوړه کړې وه، له سوغاتونو سره په باغ بالا کې د حبیب الله سلام ته لاړل او "وروسته له هغه چې هغه یې له خپل رښتین توب نه ډاډه کړ او د واکمن کېدو مبارکي یې ورته وویله، کورونو ته ستانه شول."

په دې ډول په ښار کې په یوه وخت کې دوه پاچایان ځای پرځای وو. یو نالوستی داړه مار او بل بې زړه او ناوړه سردار. یو هم د واکمنۍ وړ نه و او دا پرله پسې ناکرارۍ وې چې دوی یې رادمخه کړې وو، خو داړه مار په یرغلیز او سردار د ځان ساتنې په حال کې و. وروستی هغه وخت پوره بې زړه شو چې د شور بازار حضرت، سرار محمد عثمان او نور "خاینو وزیرانو او د هغوی غوړه مالو ملګرو" هغه د حبیب الله په اړه له خپلو نظریو نه خبر کړ. "دوی په دغه کار سره هغه ووېراوه او د تخت له دفاع نه یې د هغه اراده ولړزوله" که یې لرله.

د چارشنبې په ورځ د جنورۍ په ۱۶مه په داسې حال کې

چې د کوهدامنیو او امان الله د پلویانو ترمنځ نښتې لا هم روانې وې او اتیا بهسودي هزاره ګانو د قلعه بلند او کلوله پشته له وسله تون نه دفاع کوله، د ښار ځینو لویانو لکه د شورا سروال شیر احمد، د پوهنې وزیر فیض محمد، د سوداګرۍ پخوانی وزیر عبدالهادي، د مالیاتو وزیر میر هاشم، د امیر عبدالرحمن زامنو (سردارر امین الله او سردار محمد عمر) او د وزارتونو یو شمېر مرستیالانو او د دولتي ځانګو سروالانو د حبیب الله تابعیت ومانه. په هماغه ورځ د ښار قزلباش باغ بالاته لاړل او حبیب الله ته یې بیعت وکړ. نښتې غلې شوې. د شور بازار حضرت سردار محمد عثمان او یو شو وزیرانو کوښښ وکړ، چې عنایت الله وهڅوي، چې واکمنۍ پرېږدي او ارګ خوشې کړي. عنایت الله موافقه وکړه. په هماغه ورځ حبیب الله د شور بازار حضرت له یوه فرمان سره عنایت الله ته واستاوه، چې هغه، د هغه د خوندي توب ضمانت و. عنایت الله د پنجشنبې په ورځ د ۱۹۲۹ کال د جنورۍ په ۱۷مه له درېیو ورځو تش په نامه پاچایي نه وروسته حبیب الله ته په دغو لفظونو سره له واکمنۍ نه تېر شو.

"زما ورور حبیب الله تولو ته ځرګنده ده، چې زه نه غواړم پاچا اوسم. د پلار له مړینې نه وروسته مې هېڅکله د تخت د ګټلو لپاره هیله نه ده کړې. زه اړ شوم چې هغه یوازې د لویانو په ټینګار ومنم، چې هغوی په تخت باندې زما

کښېناستل د خلکو د شتمنۍ او د اسلام له پیاوړي توب سره تړلي وګڼه، خو اوس چې زه وینم د مسلمانانو ویني تويېږي پرېکړه مې وکړه، چې د افغان امارت لپاره له خپلې دعوا نه تېر شم او د نورو صاف زړو مسلمانانو په شان تاسو ته خپل بیعت درکړم. نن ورځ په ارګ کې له ما سره لاندې مسلمانانو ژمنه کړې ده." په دغې لیکنې کې د شلو حکومتي کسانو نومونه دي، چې په هغو کې د محمد ولي او عبدالعزیز نومونه هم شته. عنایت الله د لیك په دوام حبیب الله ته خپل بیعت په لاندې شرطونو سره ورکوي:

"لومړی دا چې ماته، زما کورنۍ ته او زما پراخې شوې کورنۍ ته او د پورته نوموړو کسانو او د ارګ ټولو افسرانو او عسکرو ته دې حتماً د خوندي توب ضمانت وي."

"دوهمه دا چې زه او زما کورنۍ یا کندهار یا باندې ته تلونکي یو. غواړم کندهار ته د تګ لپاره باید یوه الوتکه زما په خدمت کې وي."

"درېیمه دا چې زه غواړم محمد ولي خان، عبدالعزیز خان او احمد علي خان ته اجازه وي که غواړي له خپلو کورنیو سره د باندې ولاړ شي."

"څلورمه دا چې له نن نه د یوې میاشتې په بهیر کې هر هغه لوړ رتبه مامور ته اجازه وي که غواړي له خپلو کورنیو سره دباندې ولاړ شي."

پنځمه دا چې تر هغو چې زما لپاره الوتکه راځي، زه په ارګ کې اوسم." (۱۱۴)

د جنورۍ په اتلسمه د جمعې په ورځ د حبیب الله په غوښتنه دوه برتانوي الوتکې د کابل په هوایي ډګر کې ښکته شوې. په هغو کې د دریو ورځو پاچا، د هغه کورنۍ، دوه خپلوان یې، د حرب له پخواني وزیر عبدالعزیز او احمد علي خان سره د پېښور په لور ولاړل. دوی بیا له هغه ځایه په ریل کې چمن ته او له چمن نه په موټرو کې په کندهار کې له امان الله سره یوځای شول.

په دې ډول د ضیایي کورنۍ چې نیمه پېړۍ دمخه د امیر عبدالرحمن په کوښښ سره واکمنۍ ته رسېدلې وه، له واك نه ولوېدله او واکمنۍ په معاصر افغانستان کې د یوه کوهدامني داړه مار ته په لاس ورغله. چې خان یې امیر حبیب الله د دین خادم په نامه یاد کړ. محمد ولي په کابل کې پاتې شو.

امان الله په کندهار کې د سردار عنایت الله په رسېدلو سره بیرته په غورځنګ شو، په دغه نیت چې له لاسه تللې واکمني بېرته خپله کړي. لکه چې امیر شېرعلي له هغه وخت نه شپېته کاله دمخه له همدغه ښار نه په کابل کې له لاسه تللې پاچایي بېرته ګټلې وه، خو امان الله د امیر شېر علي پرخلاف په خپلو کوښښونو کې بریالی نه شو. دلته زه د منشي علي احمد د لیکنې له مخې چې هغه د پاچا منشي

په توګه تر غزني پورې د امان الله مارش په دقیق او اوږد ډول لیکلی ددغه مارش لنډیز وړاندې کوم.

امان الله په کندهار کې په یوې سترې غونډې کې بیا د پاچا په توګه وپېژندل شو، خو هلته یې نوی حکومت جوړ کړ او هرې خوا ته یې فرمانونه واستول او خلك یې د حبیب الله پرزولو ته وبلل. د حرب وزیر عبدالعزیز او عبدالاحد مایار په کوښښونو سره امان الله وکولی شول د مارچ په میاشت کې له لږو ډېر څلور زره قومي خلکو او پېنځه سوه منظم پوځ سره د کابل په نیت روان شي. ددغه مارش په برابر کې په قلات او مقر کې د سقاویانو له خوا مقاومت وشو. په مقر کې حتی د محمد اکرم په نامه یوه محمدزي غونډ مشر هم د سقاو زوی په پلوی، نابریالی مقاومت وکړ. سره له دې هم مارش تر غزني پورې بې له غټ مقاومت نه ورسېد. په مقر کې جاغوري هزاره ګان او وروسته د بهسودو، مالستان، جاغوري او نورو ځایونو نه څه باندې شپږ زره هزاره مېړونه د ملاتړ په توګه د پاچا امان الله کامپ ته ورسېدل، خو د دوی راتګ د غلزیو خېلونه لکه اندړ، سلیمان خېل او تره کي لاویارول او د غزني سقاوی حاکم محمد کریم په دغو قومونو کې د ګرزېدلو په وخت کې دغسې تبلیغ کاوه، چې که " امان الله په رښتیا کافر نه وای، هزاره ګان به یې چې د دوی پخواني دښمنان دي، نه وای غوښتي او د دوی شته والی یوازې دغه مانا لري، چې

هغـه د غیـر افغانـانو لـه خـوا د افغانـانو خپـل دي. ددغـې سړوري اغېـزه سملاسـي وه. پـه داسـي حـال کـې چـې دمخـه ډوازې شـل پـه سـلو کـې د امـان الله مخـالف وو، اوس یـې ټـول مخالف شول."(۱۱۵)

پـه داسـې حـال کـې چـې د سـقاوي پـوځ او سـپاه سـالار پـردل خـان دننـه د غزنـي پـه ښـار کـې وو، امـان الله پـه ښـار بانـدې د یرغـل حکـم وکـړ او هـزاره ګـان یـې شـاته د سـاتنې لپـاره وګمـارل. وروسـته دوی هـم د پاچـا امـان الله پـه حکـم پـه ښـار یرغـل یـوړ. لـه مقـابلې خـوا سـلیمان خېلـو، انـدړو، تـره کـو، دوتنیـو او تاجکـانو پـه غزنـي کـې د پاچـا پـه پـوځ حملـې پیـل کـړې. د ښځـو پـه پیـل کـې بـرى د پاچـا د پـوځ پـه ګټـه و، خـو ښځـې پسـې اوږدې شـوې او یـو شـمېر کنـدهارې او هراتـي عسـکر وتښتېـدل او هـزاره مېړونـو اغېـزمن کـار ونـه کـړاى شو.

د پاچـا پیسـې او وسـلې هـم مـخ پـه خلاصـېدو وې او عسـکرو تـه خـواړه رسـول او تنخـواه ورکـول هـم سـخت شـوي وو. پـه دغـو ټولـو سـربېره د غزنـي د شـاوخوا لـه زېـږو سـیمو سـره د پـوځ نااشـنایي ګرانـه تمامېـده. ددې ټولـو نتیجـه دا شـوه چـې پاچـا امـان الله معنویـات بـایلې. "امـان الله هـم عصـبي او پـه وېـره کـې شـو. خپـل دوه مشـاوران محمـد یعقـوب [د دربـار وزیـر] او محمـد حسـن جـان [د پاچـا اوښـى] یـې وغوښـتل او لـه هغـوى سـره پـه پټـه جرګـه شـو. هغـه تـه د هغـو مصـلحت دا و

چې له غزني نه په منظم ډول په شا شي او افغانستان پرېږدي. دوی د خپل مصلحت په ملاتړ وويل چې ټول افغان ملت په څرګند ډول د هغه پر ضد شوی دی. دوی د شيې له خوا د کندهاريو او د هراتيو تښتېدلو ته اشاره وکړه او دليل يې راوړ چې څنګه چې دغو ناپوهو احمقانو دستاسې اعلحضرت د لسو کالونو خدمت درناوی ونه کړ تاسې بايد افغانستان پرېږدئ او که تاسې اعلحضرت (بيا) پاچا شئ څه ګټه به وکړي، ځکه چې د افغانستان وضع پوره ګډه وډه ده او شتمني يې هم ضايع شوې ده."

له هغه وروسته پاچا کندهاري خانان، ښېرغ لرونکي او عبدالاحد خان سره جرګه کړل او د خپل تللو تجويز يې ور وړاندې کړ. "د کندهاريو معنويات دومره ضعيف شوي وو چې هغو ټولو رضايت وښود. عبدالاحد خان مخالفت وکړ او وې ويل، چې وردګو له سقاويانو نه ډېر مهمات ترلاسه کړي. هغه وړانديز وکړ، چې څه وخت چې پوځ په وردګو کې وي د هغوی ټول لګښت به ورکړي او دا چې د وردګو له لارې دې په کابل باندې يرغل وشي. عبدالاحد هغه يوازينی کس و چې د پاچا له وتلو سره يې موافقه نه لرله او د هغه پلان ونه منل شو."(۱۱۶)

پاچا امان الله بيا پوځ ته مخ په کندهار د مارش امر وکړ. کندهار ته د امان الله په رسېدلو سره سقاويان مقر ته ورسېدل او هرات هم د حبيب الله لپاره د عبدالرحيم

کوهستاني له خوا ونیول شو. امان الله د مې په میاشت کې له کندهار نه د چمن په لار هندوستان ته او له هغه ځایه د ایټالیې مرکز روم ته لاړ او هلته یې پاتې عمر تېر کړ. په کال ۱۹۶۱ کې د اوپا کلونو په منگ مړ شو او مړی یې د هغه د وصیت له مخې افغانستان ته راوړل شو او په جلال آباد کې د خپل پلار د قبر ترڅنگه خاورو ته وسپارل شو.

اوس ددې وخت رسېدلی، چې په پاچا امان الله او د هغه په واکمنۍ باندې بحث وکړم او لیکنه پای ته ورسوم.

***

پایلیک

په معاصر افغانستان کې پاچا امان الله یوازینی واکمن دی، چې د عوممو په فشار سره له وطن نه د تل لپاره ووت، ټول سمونونه یې په تپه ودرول شول. اساسي قانون یې لغو شو او ټول دولتي نظام یې نسکور شو او د ناکرارۍ یوه نوې دوره پیل شوه. ټولنه په دغو ټولو پېښو سره په ژور ډول زیانمنه شوه او افغانستان د تمدن له کاروان نه کلونه وروسته ولوېد. دا په واقع کې یوه ملي غمېزه وه. پوښتنه دا ده چې ولې دغسې وشول او کومو کسانو او ډلو ددغې پېښې په واقعي کولو کې لاس لاره؟

دا به سادگي وي چې وویل شي لکه چې کله کله اورېدل کېږي چې دا ټول په خپله د امان الله له امله وو. که داسې وای د هغه په وتلو سره به ارامي او نورمال ژوند یقیني

شوی او سمونونه به یې په راتلونکي کې له سره نیول شوي نه وای.

په دې کې شک نه شته چې د پاچا ځینې سمونونه ښځایه وو، خو ډېر یې په تېره د پوهنې او صناعتي کولو سمونونه، بنسټیز او ضروري وو. دومره وو چې ټول یې په ګړندي توګه او په زور او ځینې یې لا په ننداره ییز ډول پلي کېدل په اصل کې ټولو سمونونو لر یا ډېر د ټولنې نفوذناکې ډلې اغېزمنې کولې لکه ملکي ماموران، نظامي افسران، قومي مشران، ملایان، قاضیان، روحاني پیران او محمد زي سرداران. دا ټول په عمومي ډول له دې امله چې د سمونونو په پلي کولو او په دولتي لګښت سره د پوهنې او روغتیایي اسانتیاوو د برابرولو، د دفتري ادارو د زیاتولو، د سفارتونو په چلولو، د نویو مامورانو او د باندنیو متخصصانو د استخدام، د نویو ودانیو د جوړولو او نظامي وسلو د پېرودلو له امله حکومتي لګښتونه دومره ډېر شوي وو، چې په دولتي عایدونو سره نه پوره کېدل. د خوست بلوا هم اقتصاد او هم د حکومت مالي توان ته سخته صدمه ورسوله. انګرېزانو هغه پیسې هم درولې وې، چې افغانستان ته یې په اصل کې د هند د ساتنې په مقصد له ۱۸۸۳ څخه ورروسته ورکولې.

په دغه حال کې پاچا امان الله دې ته اړ شو، چې د محکو مالیات څو وارې ډېر کړي، د ډلو او کسانو عنعنوي مادي

امتیازونـه کـټ کـړي او افســران وهڅـوي، چـې لـه خپلـو څـو میاشـتو معـاش نـه حکومـت تـه د بسـپنې ورکولـو پـه نامـه تېـر شـي. دا ټـول پـه دغسـې حـال کـې چـې د ملکـي مـامورانو او نظـامي افســرانو معاشــونو پــه اصــل کــې د هغــو د کورنیــو لګښتونـو پـوره کـولی نـه شـول. نـو نظـامي افسـرانو د عسـکرو لـه جېـرې او معـاش او ملکـي مـامورانو لـه دولتـي پروجـو او خلکـو نـه نـاوړې ګټـې ترلاسـه کولې. پـه افغانسـتان کـې ددغـو ډلـو کسـانو هـر وخـت نـاوړې ګټـې ترلاسـه کـولې، خـو پـه هغـه وخت کـې د ټولـو لیکنـو لـه مخـې لـه هغـو نـه نارضـایت عـام و، نـو دا بـه ښځایـه نـه وي چـې وویـل شـي چـې پـه دغـو دلیلونـو او داسـې هـم پـه ځینـو پـارونکو سـمونونو سـره د پـوهنې لـه منسـوبانو او لـه وینښـو ښځـو نـه پرتـه د ټـولنې نفـوذمنې ډلـې او هـم ملکـي او نظـامي افسـران لـږ و ډېـر ټـول پـه بـالقوه ډول ناراضـي وو. البتـه پـه دوی کـې هغـوی پـه تېـره مشـروطه غوښتـونکي چـې پـه حکـومتي چـارو نـوي ګمـارل شـوي وو او هغـو چـې لـه خپلـو رسـمي مقـامونو نـه نـاوړې ګټـې ترلاسـه کـولې، لـه موجـودې وضـع څخـه راضـي وو خـو پـه هغـې ازادۍ فضـا کـې چـې پاچـا امـان الله واقعـي کـړې وه، د شـکایت غږونـه لوړ او عام وو.

پـه افغانسـتان کـې چـې هـر وخـت لـه اوږدې خپـه کـوونکې دورې نـه وروسـته ازادي واقعـي شـوې، شـکایتونه عـام شـوي او حتـی بـې مسـئولیته غږونـه پورتـه شـوي دي، خـو نارضـایت

کـه عـام هـم وي، د دولتـي نظـام د نسـکورېدلو سـبب کېـدلی نـه شـي، دومـره چـې د هغـه چلـوونکي پـه تېـره د سـر چلـوونکي يې پـه ترکيـب کې سـره همغـاړي، پـه موخـه کې سـره يومـوټي او پـه هـوډ کـې ټيـنګ او پـه نيـاو بانـدې ولاړ وي. د پاچـا امـان الله د نظـام د سـرچلوونکي دغسـې نـه و او نظـامي قـوه يـې هـم وړه وه.

داړه مـارو چـې کابـل تـر فشـار لانـدې ونيـوه او پاچـا امـان الله چې کابـل پرېښـود پـه اصـل کې لـه دې املـه و، چـې نظـامي پـوځ لـه کابـل نـه اغېزمنـه دفـاع ونکـړه، يـا يـې دفـاع کـولی نـه شوه.

لکــه چــې دمخــه مــې ويلــي، پاچــا امــان الله لــه پــوره خپلواکـۍ ګټلـو نـه وروسـته خپـل پـوځ د پـلار او نيکـه لـه پوځونـو نـه ډېـر ووړ کـړی و، پـه دغـه خـام فکـر چـې افغانسـتان تـه لـه بانـدې نـه خطـر متوجـه نـه دی او اوس د قلـم وخـت دی نـه د تـورې. دا چـې د افغانسـتان پـوځ دده پـه وخـت کـې د لومـړي ځـل لپـاره د ۱۱ جنګـي الوتکـو پـه لرلـو سـره د فضـايي قـوې خاونـد شـوی و، شـايد د هغـه پـه دغـه فکـر بانـدې هـم اغېـزه لـرلې وي. پـه هغـو سـربېره حتـی دغـه کـم شـوی پـوځ هـم د محمـد ولـي پـه لاس هغـه وخـت چـې د حـرب وزيـر و، او وروسـته د شنوارو په ياغي توب سره نور هم ابتر شو.

د محمـد ولـي د رول پـه هکلـه چـې د جمهـوري غوښـتونکـو د ډلـې د مشـر پـه توګـه يـې ځانلـه خاصـه اجنـدا لرلـه، منشـي

علي احمد لیکي چې:

"د حـرب پـه وزارت کـې د محمـد ولـي د ښـي لاس سـړی (د هغـه مرسـتیال) حبیـب الله و. محمـد ولـي پـه هغـه بانـدې پـوره ډاډه و. ورو ورو (د حـرب د پخـواني وزیـر محمـد) نـادر ټول اعتبـاري کسـان پـه هغـو سـره عـوض شـول، چـې دوی غـوره کـړي وو. د پـوځ لرېـدل د بـودجې لـه لارې وشـو او زیرمـه شـوې پیسـې پـوځ تـه د ځیزونـو پـه اخیسـتلو ولګېـدلې. پیـرودنې د فاسـدو مـامورانو لـه لارې وشـوې، چـې پـه نتیجـه کـې محمـد ولـي او حبیـب الله دواړو خپل جبونه ډك کړل."

"ددې لپـاره چـې حکومـت کمـزوری کـړل شـي چـې کـه څـه وخـت انقـلاب پېښېـږي، اساسـي وه چـې پـوځ ناراضـي شـوی او نـاتوان شـوی وي، نـو محمـد ولـي پـه دغـه فکـر عمـل وکـړ. ولایتـي چونـې ګـانې پـه خپلـه د ولایـت لـه کسـانو نـه پـه پچـې سره جـوړې شـوې. دوی تـه غلـه ګـي کلـه کلـه پـوره ورکـول کېـده. افسـرانو هغـه خپلولـه او عسـکرو تـه یـې هغـومره ورکولـه، چـې ژونـدي وي، نـو پـه دې ډول یـو عسـکر چـې وږی و، پـه دغسـې حـال کـې نـه و

> چې خپلې کورنۍ ته نفقه پیدا کړي او په نتیجه کې د هغه کورنۍ اړ کېدله چې گدایي وکړي."([117])

دغه لړ شوی او ابتر شوی پوځ د شنوارو په یاغي کېدو سره نوره هم صدمه ولیدله. سره له دې هم د غبار په وینا د کابل له دفاع نه لړ څه دمخه "...تقریباً دوازده هزار عسکر غیر منظم و منظم در سرتاسر خط کوتل خیرخانه وغیره حصص تمرکز یافت و اشغال قطعی کاپیسا و پروان محتمل گردید."([118]) خو له هغو نه کار وانه خیستل شو، یا په اغېزمنه توگه کار وانه خیستل شو. داسې هم د غبار په وینا د پغمان او لوگر له رضاکارو نه کار وانه خیستل شو. د کابل او چاردهي په خلکو باندې د وسلو وېشل هم گټه ونه کړه او هغه قومي ملېشاوې چې د شنوارو د ځپلو لپاره لا هم په کابل کې وې یا خورې شوې یا یې خپل ټوپکونه په حکومتي عسکرو تش کړل. د کابل په دفاع کې د فیض محمد په وینا "...یوازې د امیر سورو ساتونکو [پاچایې رسالې] او یو څه نورو عسکرو د زړه جنگ وکړ، نور پوځ د بغاوت په حال کې و."([119]) غبار لاوایي، چې "...اختلال دستگاه اداره... بجایې رسید که دزدی فقط با سه صد نفر تفنگدار... در پای تخت افغانستان حمله برد و وزارت حربیه فقط ۸۰ نفر برای دفاع حاضر کرده توانست بس."([120]) خو غبار په عین حال کې په ارگ کې د دوو زرو

عسکرو له شته والي نه هم غرېږي.(١٢١) فیض محمد د داړه مارو دغه لاس بری عمومي نارضایت او د حکومتي مامورانو او حضرتانو په رول کې ویني، په داسې حال کې چې غبار یې په "... فقدان مرکز عالی سوق و اداره باسبوتاژ دستهای مخفی در داخل دستگاه دولت."(١٢٢) کې ویني.

په عمومي نارضایت باندې مې کافي بحث کړی. اوس به د لوړې اغېزمنې قوماندانۍ په نشتوالي او سبوتاژ او په حکومتي لوړو کسانو او ملایانو او حضرتانو باندې وغږېږم، چې د نظام په نسکورولو کې یې په ډېر حساس وخت کې ټاکونکی رول ولوباوه.

په حکومتي لوړو کسانو کې په خپله پاچا د ټولو په سر کې و، چې د یوه "انقلابي" مصلح په توګه یې غوښتل د ټولنې ځینې اړیکې په خپل فکر سم او دولتي نظام عصري کړي او ولس د عصري مدنیت او د پرمختګ په کرښې باندې روان کړي.

پاچا امان الله د نورو مصلحانو په شان د خپلې ټولنې موجود حال ته په انتقادي سترګه کتل. پروګرام یې دا شو چې ټولنه او نظام د نظامنامو په ایستلو او د هغو په پلي کولو سره اصلاح کړي. د ډاکټر محمد هاشم کمالي په نظر "د نظامنامو سمونونه چې د پاچا امان الله په دورې کې وایستل شول، تر یوه حده پورې د نونسمې پېړۍ د وروستیو کلونو د ترکیې تنظیماتو له سمونونو نه متاثر او

په ځینو برخو کې ورسره ورته وو. امان الله د ترکیې له مشر، اتاترك سره تماس ټینګ کړ او ترکي مشاوران یې استخدام کړل، چې هغو د نظامنامو په ایستلو کې لوی رول ولوباوه."(۱۲۳) خو په داسې حال کې چې ترکیې تنظیمات په عمده ډول د اداري او نظامي چارو په اړه وو، د پاچا امان الله نظامنامې د اجتماعي، اقتصادي او اداري چارو په اړه وې. لومړنۍ په اوله درجه د نظام د پیاوړي کېدو او وروستی د نظام او ټولنې د اصلاح کولو په هکله وو. د دواړو ترمېنځ بل غټ توپیر دا و چې تنظیمات له ۱۸۳۹ نه تر ۱۸۷۶ پورې په وار وار ایستل کېدل او نظامنامې ټولې په دوه ځل وایستلې شوې، په داسې حال کې چې د ټولنې او ادارې اصلاح په ماهیت کې یوه روانه پروسه ده یا باید وي.

د پاچا د اوښي، محمد حسن له خولې نه ویل شوي، چې اتاترك امان الله ته وویل چې که قوي نظامي قوه ونه لري، سمونونه به سرته ونه رسېږي. امان الله د هغه په سپارښتنې عمل ونه کړ، خو د خپلو پروګرامونو د پرمخ بیولو لپاره یې ډېر ترکي متخصصان استخدام کړل. ترکیه د هغه خوښېدله او په ترکي ژبې هم ښه پوهېده. حقیقت دا دی چې امان الله چې په اصل کې یو ملکي فرد و د اتاترك پر خلاف چې مسلکي جنرال و، نظامي پوځ ته په اهمیت قایل نه و، سره له دې چې د زېږو افغانانو او د یوه پوره محاط شوي هېواد سروالي ورپه غاړه وه، نو امان الله خپل اصلاحي پروګرامونه

د ټولنې مدني کولو او د سیاسي نظام عصري کولو ته متوجه کړل. له مدني کولو نه مې مقصد دا دی، چې د امان الله په نظر د افغان ټولنې ټول فردونه په حقونو کې سره برابر، له قانوني ازادۍ نه بهره من او له تبعیض او امتیاز نه پاك وي. دی افغانانو ته تر دې حده په برابرۍ ټینګ و چې په کندهار کې یې خلکو ته وویل چې "خودم ګاهی خوش ندارم که محض برای ابادی یك شهر غلجایی و درانی را بهم بیاندازم و بلحاظ قومیت و شخصیت ملت عزیزم را مانند سابق تکه تکه و پارچه پارچه کرده رقابت شدیدی بین شان تولید کنم."(١٢٤)

د غلامۍ له کړۍ نه د هزاره ګانو ازادېدل د امان الله د خوښۍ غټه موضوع وه. د هغه لور، هندیه په خپلې خاصې فارسۍ کې له ښاغلي طارق بزګر سره په مرکه کې وایي، چې "برای بابه جانم از چیزی که زیاد تر سبب خوشحالی او شده... ازاد کردن غلامان بود. همان شب همان روزیکه دستور داده شد که غلامان ازاد هستند تمام ان شب اتشبازی شد... و این همه برای بابه جانم یك یادګار عمیق ماند. خودش خوش بود از این کارش."(١٢٥) پاچا امان الله د اغېزمنو ډلو او کسانو امتیازونه په دغه فکر له منځه یووړل، چې "خودم هیچ نوع امتیاز و افتراقی در بین افغان های مملکت خود مناسب نمی بینم."(١٢٦) دده په نظر د افغانستان هر تبعه افغان یانې یو حقوقي او سیاسي واحد

و" "هر کسیکه در افغانستان سکونت دارد و از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار و صنعت و خدمتیکه میکند تماماً افغانان گفته میشوند."([127]) داسې هم نه وه، چې دده د برابرۍ مفکوره تش د کاغذ د مخ توري وي. لکه چې دمخه مې راوړي د غبار په وینا "روح این مواد قانونی آن بود که در عمل مورد تطبیق قرارداشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود."

د پاچا امان الله په څه لږ لس کلنې دورې کې هېڅ افغان د سیاسي نظر د ځرګندولو له امله بندي شوی نه دی. دا چې په هغه وخت کې سیاسي ډلې له افراطي مفکورو سره فعالې وې، د همدغې ازادۍ له برکته و. پاچا امان الله د یوه پاك زړي واکمن په توګه د جاسوسۍ له څانګې نه کار وانه خیست. ښځو ته د ځینو اساسي حقونو په منلو سره پاچا امان الله د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل مهم ګام پورته کړ. د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل اساسي ګام د پوهنې عام کول وو، چې د پاچا ددغه نظر له مخې واخیستل شو، چې "باید کوشش ما و شما در عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد اگرچه مسلمان باشد یا هندو و یا دیگر کسی باشد."([128]) ده له پوهې او پوهنې او فن سره دغومره علاقمنې لرله، چې په کال ۱۹۱۴ کې یې د محمود طرزي له ثریا نومې لور سره د خپل واده لګښت د یوه ښوونځي د جوړولو لپاره خاص کړ. د هغه

وخت یوه ځوان پاچا زوی ددغه عمل اهمیت له د ښه جوتېږي، چې حتی د نن ورځې عصري افغانان هم په ودونو کې رواج ته په اطاعت سره ننداره ییز لګښتونه کوي. پاچا امان الله ته پوهنه د مدني مذهب په شان وه لکه امیر شېر علي ته چې پوځ د مدني مذهب په شان و.

د ټولنې د مدني کولو لپاره ددغسې دموکرات یا لږ تر لږه تمثیلي نظام شته والی ضروري وي، چې له وړ او اصولي کسانو نه جوړوي او دوی په اتفاق او مسئولیت سره حکومت وچلوي. امان الله دغسې حکومت نه لاره. د هغه د حکومت د سر ځینې کسان په خپلو کې سخت بې اتفاق او نور یې جمهوري غوښتونکي وو. دوی ټولو په ښکاره ډول پاچا ته غوړه مالي کوله، خو ځینو یې په کلکه په پټه ورانی کاوه. دغه ټکی به زر نور هم وسپړم. د پاچا امان الله بل اساسي نوښت د لویو جرګو له لارې د قانونونو ایستل او د سمونونو پاس کول وو. له لویو جرګو نه کار اخیستل ښییي چې پاچا هغومره چې په ولس ډډه کوله، په عنعنوي اغېزې لرونکو ډلو یې نه کوله، خو د لویو جرګو استازو د ناکرارۍ په وخت کې ونه شو کولی یا یې نه غوښتل خلك د هغه په لیکه کې ودروي. د پاچا غټه ماتې دا وه، چې هغو ته یې چې د زړه خدمت کاوه، په سخته کې ورسره ونه درېدل یا له هزاره ګانو نه پرته، ټول ورسره په ټینګه ونه درېدل. په نړۍ کې به بل دغسې ولس نه وي، چې پاچا یې ورته هم په

قانون او هم په عمل کې فردي ازادي ومنې، خو د هغه استازي هغه رد کړي. که د غبار دغه وینا دقیقه وي د خوست د یاغي ګرۍ په وخت کې د لویې جرګې د وکیلانو له خوا "کلمه ازادي فردی منحصر بامور شخصی ګردید نه در امور سیاسی و عقیده وی."

پاچا امان الله په شخصي لحاظ له افغان واکمنو نه ځرګند توپیر لاره. په افغان واکمنو کې یوازې ده په افغانستان کې یوه نکاحي ښځه لرله چې هغه هم دده په شان سمون پاله او لومړۍ افغانه وه، چې د چادري له قید نه یې ځان ازاد کړ او ښځو او پوهنې ته یې خدمتونه وکړل. امان الله او دا د سراج الاخبار په اداره کې سره اشنا او بیا سره ملګري او مېړه او ښځه او پاچا او ملکه شول. د پاچایۍ او ملکې په دوره کې دوی دواړه د ځوانۍ په جوش کې وو او دواړو فعال ژوند لاره.

امان الله د پاچاهۍ په وروستیو میاشتو کې د عالیې په نامه د خپل تره، سردار نصرالله لور ځان ته په نکاح کړه، ددې لپاره چې مخالفانو ته وښیي چې دی نور نو د نارینه لپاره یوازې د یوې ښځې په نکاح کولو باندې ولاړ نه دی. دغه واده سیاسي و او دوام یې ونه کړ، خو امان الله په ایټالیې کې له یوې ایټالوۍ نجلۍ سره واده وکړ. په دې ډول هغه په ایټالیې کې دوه نکاحي ښځې لرلې.

امان الله د پاچایۍ په وخت کې هم د یوه عادي افغان

غونډې ژوند کاوه. د بازار په کڅه کوڅه کې به په بدلو جامو کې ګرځېده، د ډوډۍ اخیستلو لپاره به یې په ټېل ماټېل کې ځان ډوډۍ پخونکي ته رساوه، ددې لپاره چې د خلکو په حال ځان خبر کړي. داسې یې هم د قومي لویانو په منځ کې په حکومت او پاچا نیوکې کولې او له هغوسره به په ګډه د عرض کولو لپاره ارګ ته روانېده او چې په لار کې به پېژندل کېده، مشران به خجالت کېدل او بیا به پاچا هغوی مېلمانه کول. خو ددې پرعکس هغه د امنیت ګډوډونکو په برابر کې هغسې بې رحم و لکه نیکه چې یې و. د هغو د له منځ نه وړلو لپاره به یې سم له لاسه د اعدام حکم ورکاوه، بې له دې چې د اعدام پایلې په نظر کې ونیسي، لکه چې د کندهار داړه مارو او د سقاو زوی په اړه یې دغسې حکمونه ورکړل.

پاچا امان الله موټر او موټر سایکل په مهارت سره چلول، د ټوپک او توپنګچې په استعمال ښه پوهېده. ماهر اس سپور و، د تینس لوبه یې کوله، پیانو یې وهله او یوي یې کوله. د هغه د یوه ستایوال په وینا "در سرای شاهي همیشه نمی نشیند. در فضاهای وسیع کار و ګردش میکند. بموتر هوا خوری تنها میرود."(۱۲۹)

امان الله د ژوند تر پایه پورې کارګر و. په ایټالیې کې یې نجاري او برقي ګري هم کوله. د هندیې په وینا "اګر موتر خراب میشد ،لباس مستری را میپوشید، زیر موتر

میرفت و آن را درست میکرد." ددغسې په کار مین شخص لپاره له پاچاپۍ قدرت نه لوېدل او بیا جلا وطن کېدل اسان نه وي. هندیه وایي چې پلار یې تر ۳۹ کلنۍ پورې دغومره ډېر کارونه کړي و، چې "دفعتاً بیکار شد، بیکاری و دوری از وطن برایش بسیار سخت بود." غازي امان الله هم د غازي محمد ایوب په شان شو چې هغه هم د ځوانۍ په جوش کې په هندوستان کې جلاوطنی شو، خو هلته هم د هغه شاوخوا ډېر افغانان وو، په داسې حال کې چې امان الله د افغانانو له ملګرتوب نه په ایټالیې کې بې برخې و.

د پاچا امان الله بله ځانګړتیا مناقشه او مناظره کول وو، له امامانو او دیني عالمانو سره هم. هغوی ته به یې ویل چې خطبه باید د خلکو په ژبه وي، چې هغوی پرې پوه شي. په خپله به یې شمله ییز لنګوټۍ په سر او توره په ملا خطبه ویله او په دغسې جوش او احساس سره به یې وعظ کاوه، چې اورېدونکي به ې په ژړا کول. په وګړو باندې یې تر دغې درجې پورې اعتماد کاوه، چې حتی څه وخت چې کابل د سقاو زوی تر خطر لاندې هم و، باغ عمومي ته لاړ او هلته یې خلکو ته خبرې واورولې، خو دده زړورتیا کله کله د ماجرا غوښتنې بڼه نیوله، لکه په منځنۍ اسیا کې د ده د ډېر پرمختللو هڅې. ده په دغسې سیمې او خلکو کې په خپلې سروالۍ سره اسلامي کانفدرېشن غوښته چې د بري چانس یې نه و او د ختیځو پښتنو په مېنځ کې یې هغسې

کوښښونه ونه کړل، په داسې حال کې چې دغه سیمې په اصل کې د افغانستان زړه و او خلکو یې د خپلواکۍ په جنګونو کې دغه واقعیت په کړو سره ثابت کړی و. نښې ښیېي چې محمود طرزي او هغو ترکي پاشایانو دی منځنۍ اسیا ته هڅولی او د هغه پرعکس د سردار نصرالله مړینې دی له دغو پښتنو نه لیرې کړی وي. هرڅه چې وو، پاچا امان الله په دوارو کې ناکام پاتې شو.

د پاچا امان الله ډېره غټه ځانګړتیا، چې نابریالی یې کړ دا و، چې دی ډېر ایډیایال (Idealist) او لږ واقع پال (Realist) و او له ژوند پېښو نه یې زده کړه نه کوله، په داسې حال کې چې د یوه واکمن لپاره هغه هم د افغان تینګې سنتي ټولنې واکمن لپاره حتمي ده، چې د خپلې ټولنې په ژوند پېښو او د خلکو په ارزښتونو او غوښتنو هغسې چې په واقع کې وي، پوه وي او د هغو په نظر کې نیولو سره سمونیزې کړنلارې وباسي او د همفکرو ملګرو او ډاډمنې نظامي قوې په لرلو سره یې په پلې کولو لاس پورې کړي. سره له دې هم ده غوښتل د ټولنې او حتی خلکو هغه نیمګړتیاوې سمې کړي، چې د هغه په فکر پرمختګ او ښه ژوند ته خنډ کېدل. په دغې لار کې یې ربړونه ګالل او مخالفتونه زغمل. دی په رښتیا یو نوښتګر او غیر عادي افغان واکمن و، خو دغه پاچا امان الله د اروپا په شپږ میاشتې سفر سره هغومره تحول وکړ، چې نور یې ممکن په

کلونو کې ونه کړي. امان الله له سفر نه وروسته نور نو هغه پخواني دموکرات او ولسي واکمن نه و. له ده نه يو بل امان الله جوړ شوی و، هغسې امان الله چې زورواکۍ ته اوښتی او ددغه فکر له مخې يې حکومت کول پيل کړل، چې يا تخت يا تابوت. د غبار په وينا "وقتيکه شاه برگشت آنمرد گذشته نبود او بسيار خودرای و خود خواه و مغرور شده بود و با اقدامات عجولانه يې که نمود بزودی افغانستان را مستعد يك انفلاق منفی نمود."(۱۳۰) منشي علي احمد هم دغه فکر په لږ څه نرمو عبارتونو کې څرگندوي.

د پاچا امان الله له کړو نه داسې ښکاري، چې دی د اروپا په سفر کې تر دې حده د اروپايي مدنيت تر اغېزې لاندې تللی و، چې نور يې نو د کرښته افغانانو واکمني نه خوښېدله. د غبار تبصره پرځای ښکاري، چې مطلب يې دا دی چې امان الله وضع په خپله کړکېچنه کوله. په رښتيا هم د هغه، هغه فکر چې د کابل خلك دې سمدلاسه په جامو او چلند کې د اروپائيانو په شان شي، له هغه نه غېر بله معنی نه لري. دا بل څه نه و، خو د افغان کلتوري ارزښتونو په برابر کې د جنگ اعلان او هغه هم په دغسې حال کې چې څلور کاله دمخه تر هغو ډېر نرم سمونونه په مطلق ډول ناکام شوي وو. په ټوليز ډول د پاچا د دوهمې دورې سمونونه د لومړۍ دورې سمونونو په تناسب ډېر پاروونکي وو. داسې هم په لويه جرگه کې له ملايانو سره د پاچا چلند

زيږ او د يوه پاچا لپاره د ملت د استازو په برابر کې نامناسب و. بيا هم د پاچا ددغو تېروتنو او پاروونکي چلند سره سره فکر نه کېده، چې د داړه مارو يوه ډله به د افغانستان پاچايي نسکوره کړي.

د پاچايي په نسکورولو کې د جمهوري غوښتونکو، په سر کې د محمد ولي، د شور بازار حضرت او نورو سملاسي رول تاکونکی ثابت شو. لکه چې دمخه مې ويلي د جمهوري غوښتونکو دوو مخکښانو يانې غلام صديق او محمد ولي د پروګرام له مخې په پټه د شنوارو او د کوهدامن داړه مارانو په لمسولو سره بې امنيتي واقعي کړې او د کابل د نسکورېدلو لپاره ډګر هوار کړی و. دا دواړه هغه کسان وو، چې پاچا امان الله ورته لوړ لوړ مقامونه او غټ غټ انعامونه ورکړي وو، دغسې مقامونه چې ممکن د خپلې خوښې په نظام کې يې خپلولی نه شول، د دوی د نورو ملګرو نومونه مې دمخه راوړي. شجاع الدوله او د دربار وزير محمد يعقوب هم د دوی په ډلې کې وو. والي علي احمد بارکزی هم جمهوري غوښتله، خو هغه د دوی په ډلې کې نه و. دوی ټولو د حکومتي لوړو کسانو په توګه په رسمي ډول حکومتي چارې پرمخ بېولې، خو په پټه يې د جمهوري نظام راوستلو په غرض ورانول کول. په دې ډول دوی سربېره پردې چې د دوه مخو په شان چلند او ژوند کاوه، په دې نپوهېدل چې که جمهوري نظام بريالی

کېږي، هغه به په کوم ډول کودتا سره وي او ټینګېدلی به نه شي. له دوی نه یو هم ددغسې ولسي اعتبار او قوت خاوند نه و، چې ولس به یې د مشر په توګه وپېژني او امنیت به ټینګ کړای شي، نو د حېرانۍ خبره نه ده چې د اړودوړ په وخت کې دوی هم، د نورو مشروطه غوښتونکو په شان، د اوبو پر سر د هغو وچو وښو په شان شول، چې هرې خوا ته وړل کېږي. د دوی د سر کسانو په هماغه اول سر کې حبیب الله ته بیعت وړاندې کړ. په دې ډول دوی د شوربازار حضرت، سردار محمد عثمان محمدزی او یو شو نورو ملایانو د افغانستان د پاچایۍ لپاره یو نالوستی داړه مار تر پاچا امان الله نه غوره وباله.

په لوړو مامورانو کې پاچا امان الله بې رښتینو ملګرو نه و. د هغو د سرکسان، نایب الحکومه ګان، د دولتي شورا سروال سردار شېر احمد، عبدالاحد وردګ، د حرب وزیر عبدالعزیز او محمود یاور وو، چې تر پایه پورې له هغه سره ټینګ ودرېدل، خو دوی سره یو موټی نه وو او په پښو یې اغېزمن اثر ونه کړای شو. په ټولیز ډول حکومتي مامورانو د لوړو مامورانو په ګډون په بدې اخېستلو او غرور ښوولو کې نوم ایستلی و. د منشي علي احمد په ژبه "د امان الله مامورانو د په خپل سري او نازړه سواندي چلند د هغه رجیم بې اعتبار کړی و."(١٣١)

په افغانانو کې تراوسه هم اورېدل کېږي، چې د پاچا

امــان الله نظــام د انګرېزانــو پــه توطيــو ســره نســكور شــوی. منشـــي علـــي احمـــد پـــه دې اړه وايـــي، چـــې "پـــه خپلـــه پـــه افغانســـتان كـــې هغـــه علتونـــه چـــې د انقـــلاب ســـبب شـــول، د افغـــان مـــامورانو او درباريـــانو لـــه خـــوا د برتـــانيې حكومـــت توطيــو تــه منســوب شــوي دي. كــه څــه هــم دغــه واقعيــت پــوره څرګنــد و، چــې د برتــانيې حكومــت پــه دغــه انقــلاب كــې لاس نــه درلــود، افغانــانو تــه دغســې ويــل كېــدل، چــې دغــه پــاڅون د برتـــانيې د حكومـــت د معـــاش خـــورو ملايـــانو لـــه لارې شـــوي دي، ددې لپــاره چــې د افغــان ملــت پــرمختګ شــنډ شــي او ټــول هغــه تجويزونــه كفــري وګڼــل شــي، چــې ددغــه ملــت د پــرمختګ لپاره ګټور وو."(۱۳۲) غبار وايي چې:

> "اينكـــه ناكـــامى مرحلـــه دوم ريفـــورم حكومـــت امانيـــه را بعضـــاً تنهـــا نتيجـــه مخالفـــت اقليـــت فيـــودال و روحـــانى و يـــا توطيـــه و مـــداخلت يـــك دولـــت خـــارجى ميدانـنـد تماماً منطبق با حقيقت نيست."(۱۳۳)

ډاكتـر ادمــك چــې خپــل كتــاب يــې د برتــانيې او د هنــد د حكومـــت د رســـمي پـــاڼو او راپورونـــو لـــه مخـــې ليكلـــی داســـې كومــه ليكنــه نــه ده ليــدلې، چــې انګرېزانــو بــه د پاچــا امــان الله پــه نســـكورولو كـــې لاس لرلـــی وي. دی هـــم وايـــي چـــې "د امـــان الله بنســـتيزو ســـمونونو بنســـتيز عكـــس عمـــل توليـــد كـــړ." (۱۳۴) تراوســـه پـــورې دغســـې ليكنـــه ليـــدلې شـــوې نـــه ده، چـــې د هغـــې

له مخې به د پاچا په نسکورېدلو کې د هند حکومت لاس لرلی وي.

د برتانوي هند حکومت او د برتانیې د حکومت سیاست دا نه و، چې د امان الله نظام دې نسکور شي، هغه هم د داړه مارانو له خوا چې په واك کېدو سره به یې افغانستان په حتمي ډول او هندوستان په احتمالي ډول ناارام وي. کرنیل ټي. ای. لارنس، چې د عربستان لارنس په نامه یاد شوی او د لوی جنګ په بهیر کې یې عربان د عثمانیې امپراتورۍ پر ضد په بریې سره لمسولي وو، هم له هندوستان نه وایستل شو. دی د ۱۹۲۸ په مې کې یاني هغه وخت، چې امان الله په سفر بوخت و، د میران شاه په نامه په کراچۍ او میران شاه کې په هوایي قوې کې خدمت کاوه. خو د هند حکومت هغه په کابل کې د برتانیې سفیر همفریز په ټینګه غوښتنه انګلستان ته ولېږه.(۱۳۵) لکه چې دمخه مې ویلې د برتانیې حکومت له امان الله سره منلې وه، چې د هغه حکومت ته به ډول ډول عصري توپونه او ټوپك وړیا ورکوي. خو پاچا امان الله پخوا له دې چې دغه وسلې کابل ته ورسېږي. په سمونونو بیا پیل وکړ. البته په دې کې شك نه شته. چې د افغانستان او د هند حکومت اړیکې د ختیځو پښتنو په سر کړکېچن و او احتمال لري، چې د هند د حکومت سرحدي مامورانو به د خپلو معاش خورو ملایانو له لارې د پاچا امان الله او ملکې ثریا پر ضد

لمسوني کړې وي. که دغه لمسونې په رښتيا شوې وي، هغه به لمسونې وي، نه نظامي عمل. په هر حال په دې کې شك نه شته. چې مذهبي او روحاني ډلو په تېره حضرتانو د پاچا امان الله او د هغه د سمونونو پر ضد د اسلامي شرع په نامه بيخي ډېر تبليغونه وکړل او وګړي يې د هغو پر ضد د کړو لپاره ولمسول.

د پاچا امان الله په وخت کې د افغانستان ملايان يو ځل بيا نفوذمن شوي وو. لکه د امير عبدالرحمن له دورې نه دمخه چې وو. افغان ملايان پر افغانستان باندې د انګرېزانو له لومړي يرغل نه وروسته ډېر نفوذمن شول، نه يوازې په دې چې د خپلو نالوستو مسلمانو وطنوالو مذهبي مخکښان وو، بلکې له دې امله هم چې له هغو سره په ګډه د (کاپرو) يرغلګرو په مقابل کې جنګېدل. له دغو "کاپرو" سره غزاګانو افغانانو په عمومي ډول او پښتانه په خاص ډول تينګ مذهبي کړل، په داسې حال کې چې تر هغو دمخه افغانان د ګرځندويانو د ليکنو له مخې په ټولې اسيا کې تر نورو خلکو ډېر د زغم وړ خلك وو. د افغان ملايانو نفوذ د افغان-انګليس د دوهم جنګ په تېره د ميوند په جګړې کې نور هم ډېر شو. حکومت هم هغسې چې ملکانو، خانانو او سردارانو ته مواجب ورکول نفوذمنو ملايانو او سيدانو ته هم د وظيفې په نامه مواجب ورکول، په اصل کې په دې هيله چې دوی به د دوی د رقيبانو او ياغيانو او باندنيو

یرغلګرو پر ضد شرعي فتواګانې ورکوي، نو هم له دې امله او هم دا چې ملا کېدل د دیني زده کړې په تصدیق لرلو سره مقید نه وو، چې باید وای هر مسلمان ملا کېدلی شو، دومره چې یو څو دیني کتابونه یې په عربي کې لوستلی او په جامو او شکل کې ملا معلومېدلی شو. نالوستو وګړو ته دوی ټول ملایان او د درناوي وړ وو، نو ځکه په افغانستان کې د دوی شمېر له حساب نه وتلی و، خو امیر عبدالرحمن د ملایانو قوت مات کړ، په اصل کې له دې امله چې د هرو دده په مقابل کې په ۱۸۸۱ کې د غازي محمد ایوب او په ۱۸۸۶ کې د غلزیو په پاڅون کې د ملا عبدالکریم خوا نیولې وه. وروستی د ملا مشك عالم اندړ زوی و. امیر یوازې هغو ملایانو ته د مواجبو ورکول ومنل، چې د ملا خوسه په مشرۍ د یوه کمیسیون له خوا په دیني چارو کې په ازموینې کې بریالی کېدل. څنګه چې د اسلام په اړه د زیاترو ملایانو پوهه سطحي وه، ډېر یې په ازموینې کې پاتې شول امیر دا هم ویل، چې "زما... هغه کسان نه خوښېږي، چې د دین په نامه په پاچایي سیاست کې ګوتې وهي."

ملایان د پاچا امان الله تر وخته پورې بېرته په قوت شول، زیاتره له دې امله چې د انګرېزانو په مقابل کې دوی د ختیځو پښتنو په غزاګانو کې برخه اخیستې وه. تر دغه وخته پورې د هندوستان د دیوبند مدرسې نه فارغ ملایان

هـم افغانسـتان تـه ننوتـل. دغـه مدرسـه د نونسـمې پېړۍ پـه وروستۍ نیمـايي کـې پـه کـار لوېدلې وه. لکـه چـې دمخـه مـې ويلـي و، پاچـا امـان الله لـويې جـرگې تـه دغسـې شـواهد وړانـدې کـړي وو، چـې د هغـو لـه مخـې پـه افغانسـتان کـې ديوبندي ملايـان د يـوه باندني ځـواك پـه لمسـه (برتـانوي هنـد) پـارونې کـولې. غبـار هـم پـه خپـل کتـاب کـې د حبيـب الله لـه قـول نـه وايي، چې هغـه لـه پاړه چنار نـه کوهدامن تـه د تـگ پـه لار کـې پـه څـو ځـايونو کـې د ملايـانو لـه خـوا د عمـل لپـاره هڅول شـوی و. ملايـان البتـه د پاچـا پـه سـمونونو سـره پارېدلي وو. دوی لـه دېنـه هـم وېرېـدل، چـې پاچـا امـان الله بـه د تـرکيې د نـوي مشـر اتـاترك پـه شـان وي، چـې ملايـان يـې ځپلـي او دولـت يې سـيکولر يـا دنيـايي کـړی و. خـو څنگـه چـې ملايـان خـواره واره وو او مـنظم قـوت يـې هـم نـه لاره او زيـاترو يـې د وگـړو پـه سـخاوت ژونـد کـاوه، د دولـت پـه مقابـل کـې يې عمـل نـه شـو کـولی، نـو دوی ډنـډورې گـډولې، پـاورنې کـولې او پـه پاچـا يـې تـور لگـاوه، چـې "کـافر" شـوی دی. سـره لـه دې هـم د دوی لـه خـوا نظـام تـه خطـر متوجـه نـه و. خطـر هغـه وخـت ورتـه متوجـه شـو، چـې محمـد ولـي او حضـرتانو د عمـل سـرې يـا ډلـه د نظام او پاچا پر ضد په حساس وخت کې ولمسوله.

د حضـرتانو يـا مجـدديانو پـه نامـه کسـان د هندوسـتان لـه سـرهند نـه افغانسـتان تـه راغلـي. ددغـې کورنـۍ يـو نوميـالی، شـيخ احمـد مجـدد الـف ثـاني، پـه ديـن او تصـوف کـې د ژور

فکـر خاونـد و. د هغـه لـه املـه مسـلمانانو ددغـې کورنـۍ درنـاوی کـاوه. دوی لـه دې ډېر نـه هـم نفوذنـاك شـول، چـې د نقشـبندي طريقـه يـې چلولـه. کـه څـه هـم سـني اسـلام او تصـوف سره جوړ نـه دي بيـا هـم د دوی درنـاوی کېـده، لـه دې املـه چـې دوی شـرع پـه فعـال ډول پاللـه او د خـپلې طـريقې پـه حکـم يـې کـوښښ کـاوه، چـې د ټـولنې سـروال پـه مسـلماني او د اسـلام پـه تطبيـق کـې ټيـنګ وي. د نقشـبندي طريقـه پـه دې ډول سياسـي ده، پـه داسـې حـال کـې چـې د صـوفي ګـرۍ نـورې طـريقې سياسي نه دي.

د پاچـا امـان الله پـه وخـت کـې حضـرتان د زاړه ښـار پـه شـوربازار کـې اوسـيدل. لـه دې املـه دوی د شـوربازار پـه حضرتانو باندې هم يادېدل.

د حضـرتانو نوميـالي ورونـه درې تنـه وو پـه نومونـو د فضـل محمـد، فضـل عمـر او محمـد صـادق. لومړنيـو دوو يـې د خپلـواکي پـه جګـړه کـې د جنـرال محمـد نـادر او د هغـه د ورونـو پـه کامـپ کـې د جهـاد لپـاره تبليـغ کـاوه. فضـل عمـر مجـددي پـه زرملـه کـې پـه يـوې غونـډې کـې خلکـو تـه وويـل، چـې "پادشـاه افغانسـتان... عـزم مصـمم فرمـوده... ازادی نامـه افغانسـتان را بهـر فـداکاری کـه باشـد بهمکـاری ملـت مسـلمان و غيـور افغانسـتان از انګلـيس اسـتعمار جـو بدسـت دارد. اګـر شـهيد شـديم جنـت الفـردوس جـای ماسـت و اګـر زنـده و مجاهـد مانـديم باعـث سـعادت داريـن مـا اسـت...

استقلال خود را بفدا کردن نفس، مال و اولاد و احفاد بدست می اوریم." ([136])

پاچا امان الله بیا د دوی د خدمتونو په درناوي دوی په ترتیب سره د شمس المشایخ او نورالمشایخ په لقبونو وویاړل، خو شمس المشایخ فضل محمد په ۱۹۲۴ کې ناڅاپه مړ شو او پاچا د هغه په مړینې سره یو تینګ ملاتړ له لاسه ورکړ او ورور یې نورالمشایخ فضل عمر مجددي د پاچا او د هغه د سمونونو مخالف شو ان تر دې چې د خوست په اله ګوله کې یې د یاغیانو خوا ونیوله او بیا له افغانستان څخه ووت او په اسماعیل خان دېره کې دېره شو. له هغه وروسته ټولو حضرتانو نه یوازې د پاچا او د هغه د سمونونو مخالفت کاوه، بلکې له نورو مخالفانو سره یې د پاچا او د هغه د سمونونو پرضد دسیسې هم کولې.

پاچا امان الله لا اروپا ته په سفر روان شوی نه و، چې په کابل کې محمد صادق مجددي له ځینو محمدزي سردارانو او ملایانو سره په توطیو لاس پورې کړ. د غبار په قول په کابل کې د حضرتانو امان الله ضد کړۍ ښه فعاله وه. دا هغه وخت و، چې بیا هم د هغه په وینا "در تمام ولایات افغانستان حلقه های مخفی و مخالف به فعالیت ضد دولت درامدند "([137])

د ادمك په وینا

"د ۱۹۲۷ په پای کې چې امان الله په

سفر بوخت و، فضل رحیم او ګل اغا [محمد صادق] له قومي کسانو او ملایانو سره په پټه خبرې کولې، چې پرمختګ غوښتونکي به څنګه له قدرت نه وغورزول شي. د سمت جنوبي او کندهار عالمانو د هندوستان په اسماعیل خان دېره کې غونډه وکړه او په هغې کې په دې وغږېدل، چې د عصري کوونکو پر ضد به څنګه عمل وشي. مقصد دا نه و، چې پاچا له واکمنۍ نه ګوښه کړل شي، بلکې د ځوانو افغانانو پرضد کودتا وشي او پاچا امان الله په ستنېدو سره له یوه شوي عمل سره مخامخ شي. ساتنپالو پرېکړه وکړه چې په وروستي ګام کې دې پاچا ګوښه او جمهوري نظام په پښو ودرول شي."(۱۳۸)

خو د عمل ګام په کابل کې د محمد صادق مجددي په تحریک واخیستل شو. ښاغلی فضل غني مجددي په خپل اثر کې ددغه تکي په هکله وایي، چې "علمای افغانستان برای توحید صف در منزل حضرت صاحب در شور بازار اجتماعات نمودند."(۱۳۹) منشي علي احمد دده د "علمای افغانستان" د ناخرګندې افادې په تشخیص کې وایي، چې پاچا امان الله له ستر قاضي عبدالرحمن پغماني نه په پټه

وغوښتل، چې د ښځو مخ لوڅي او سمونونه له اسلامي شرع سره موافق وښيي. هغه ښښه وغوښتله. هغه ته بیا اخطار ورکړل شو چې که سمونونه یې تصدیق نه کړل، وبه وژل شي. نور نو د منشي علي احمد په ژبه: "هغه د شور بازار حضرت له دغې موضوع نه خبر کړ او هغه داسې وګڼله، چې که عبدالرحمن دامان الله د کرکې قرباني شو دده پای به هم دهغه په شان وي او بیا دوی پرېکړه وکړه، چې جنوبي ته وتښتي او له هغه ځایه له حضرت شېراغا سره په هند کې یوځای شي." ([140])

د ۱۹۲۸ کال په ژمي کې دوی له قاضي فضل حق، قاضي عبدالقادر پغماني او نورو سره اول په ځائیو کې د عزیز خان ځائي په کلي کې واړول او بیا خوست ته لاړل. دوی هلته خلکو ته وویل چې "پروګرام شاه مخالف شریعت و بضرر ملت افغان است. ما اینجا امدیم تا باتفاق مردم پاکتیا پیشنهادات خود را به شاه بفرستیم و مانع خرابی افغانستان کردیم." ([141]) له احمدزیو نه پرته د پکتیا هېڅ قوم د دوی وړاندیز ونه مانه. د جنوبي عسکري قوماندان عبدالغني سرخابي هم له هغوی سره سر ونه خوځاوه، خو تولو ورته ډاډ ورکړ، چې حکومت ته به یې په لاس ورنکړي او که غواړي روغ رمټ به یې هندوستان ته ورسوي.

دوی د قاضي عبدالرحمن د وړاندیز په برابر کې حکومت ته د تسلیمېدو فیصله وکړه. د هغه وړاندیز دا و

چې "پيش روی ما دو راه بيشتر نيست. يا فرار بهند [که] در انصورت حکومت انګليس مارا با عزاز خواهد پذيرفت ولی برای، که مسلمان و افغانيم مرګ بهتر از اين اعزاز اجنبی است. راه دوم تسليم شدن بحکومت افغانستان و دست از جان برداشتن است. ايا رفقا چه ميګويند؟ همه ګفتند، شق دوم را ولو بفدا کردن جان ما باشد ترجيح ميدهيم."(۱۴۲) هغه و، چې دوی ټول محلي حکومت ته تسليم شول، چې بيا په چټکۍ سره کابل ته ورسول شول. پاچا امان الله په پغمان کې له هر يوه سره بېل بېل وکتل او بيا يې د محاکمې لپاره د حرب وزارت د حرب ديوان ته وسپارل، چې د همدغه مقصد لپاره د حرب وزير عبدالعزيز، د قول اردو قومندان محمود سامي، فرقه مشر فضل احمد، کندك مشر سيد شريف، کندك مشر عبدالله نه جوړ شوی و. ديوان په ترتيب سره د پاچا، محمد ولي، عبدالعزيز، محمود سامي په سروالۍ محاکمه وکړه. محاکمه يوه مياشت اوږده شوه. محاکمه کېدونکو له خپل عمل نه انکار ونه کړ. په محاکمه کوونکو کې عبدالعزيز او کندك مشر سيد شريف اعدام غوښته او نور د اعدام مخالف وو. سره له دې هم د غبار په وينا دغه ديوان د ټولو د اعدام حکم وکړ او پاچا هغه لاسليك کړ. محکوم شوي وروسته په سياه سنګ کې اعدام شول، له محمد صادق مجددي او د هغه وراره محمد معصوم مجددي نه پرته، چې

پاچا هغوی د شمس المشايخ د خدمتونو په درناوي له اعدام نه معاف کړل او په بندي کولو يې بسنه وکړه.([۱۴۳])

داسې ښکاري چې د پاچا په کامپ کې چا د قاضيانو د اعدام په پايلو باندې سم سوچ نه و کړی. دوی پردې باندې هم فکر کړی نه و، چې افغانان په ټوليز ډول له ظلم نه بده وړي او له مظلومانو سره خواخوږي کوي، هغه هم هغسې مظلومان چې قاضيان وي. د اعدام د پلويانو دليل به دا و، چې د حکومت مخالفان عبرت واخلي او ټولو ته ثابته وي، چې حکومت پياوړی او په وضع حاکم دی، خو د اعدام پايلې د هغه پرعکس شوې. غټه خبره دا ده چې قاضيانو او مجدديانو په خپله خانونه حکومت ته تسليم کړي وو بې له دې چې د حکومت پر ضد يې عمل کړی وي. دوی په راتلونکي کې هم امنيت ته خطر کېدلی نه شو. هو، دوی د حکومتي ضد عمل نيت درلود . خو عمل يې ونه کړ يا يې عمل نه شو کولی. څنګه چې دغه موضوع په اصل کې سياسي وه، سياسي مصلحت دا و چې دوی يوازې په بندي کېدلو سره بې اثره شوي او په دې ډول د اعدام د ناوړو پايلو مخه نيولی شوې وای. خو په اعدام سره دوی پياوړي شول او په خپل مقصد ورسېدل. د هغو په اعدام سره خلک وپارېدل او هغه د شنوارو او د کوهدامن داړه مارو د بغاوت لپاره لومړی ګام شو. د ښاغلي مجددي به وينا حتی "بعضی از وزرا و بزرگان دولت موقف امان الله خان را تائيد

نکردند مثل محمود طرزی و عبدالهادی خان داوي وزیر تجارت و عبدالرحمن لودي همه استعفی خود را تقدیم پادشاه کردند."(۱۴۴) ځینې وزیران به د قاضیانو په اعدام سره ناراضي شوي وي، خو ددغې موضوع په سر هېڅ وزیر ځان گوښه کړی نه و او لودي خو دمخه ځان گوښه کړی و یا گوښه کېدو ته اړ شوی و.

له اعدامونو نه وروسته

"... د امان الله پر ضد گوند د ملایانو په مېنځ کې په ازادۍ سره تبلیغ کاوه، چې امان الله عزم کړی د مصطفی کمال په مشوره ملایان یا ووژني یا یې له ملك نه وباسي، ددې لپاره چې د پرمختگ د لارې خنډونه له مېنځ نه یووړل شي او دا چې امان الله د عبدالرحمن په اعدامولو سره په خپلې مبارزې پیل کړی. دغه تبلیغ هغسې اثر وکړ، چې هیله یې کېدله. ملایان چې پوره نارام شوي وو، په امان الله باندې یې د کافر تاپه ولگوله. دوی د مخ لوځي پرضد هم تبلیغ کاوه او خلکو ته یې ویل، چې د دوی ښځې به هم ژر مخ لوڅې شي او تولې لونې به یې ترکیې ته واستولې شي. ولس د امان اله پرضد شو."(۱۴۵)

یو شمېر دیني عالمان له افغانستان نه ووتل او په دېره اسماعیل خان کې له نورالمشایخ سره دېره شول. نورالمشایخ سلیمان خېل د امان الله پر ضد وتورول. حضرتانو په سلیمان خېلو کې مریدان لرل. همدغو سلېمان خېلو د بل کال په مې کې په غزني کې د پاچا د پوځ په شا کېدلو کې غته ونډه واخیسته.

لکه چې دمخه مې شرح ورکړې، په کابل کې محمد صادق مجددي، محمد ولي او سردار محمد عثمان او نورو حبیب الله ته د کابل د نیولو لپاره لار خلاصه کړې وه، پاچا امان الله په کابل باندې د حبیب الله له اول یرغل نه وروسته محمد صادق مجددي او وراره یې معصوم مجددي له بند نه خوشې کړل، په دې هیله چې هغوی به د ارامۍ په ټینګولو کې له خپل نفوذ نه کار واخلي، خو هغوی چې د بند په لنډې مودې کې سختۍ ګاللې وې، پرېکړه کړې وه چې نه یوازې د امان الله د واکمنۍ بلکې د هغه د کورنۍ واکمني د پای ته رسولو لپاره کار وکړي. هغو ته د عمل موقع هغه وخت په لاس ورغله، چې پاچا عنایت الله دغه محمد صادق مجددي د یوه هیات په سروالۍ حبیب الله او سید حسین ته د جنګ بس کولو او د خپل واکمني منلو لپاره واستاوه، خو هغوی د خپل ماموریت پرعکس په خپله حبیب الله د پاچایي کولو لپاره په دغو کلمو سره وهڅاوه :"ته، نه عنایت الله د تخت رښتینی مستحق کېږي. که

عنايت الله تاته بيعت نه کوي، د هغه عمل به د شريعت پر اساس ناجايز وي."

حقيقت دا دی چې په خپله د دوی دغه نظر د اسلامي شرع مخالف و. د اسلامي شرع له مخې هغه څوك د اسلامي ټولنې يا امې د سروالي کېدو وړ وي، چې د ښو صفتونو خاوند وي لکه مسلماني، عدالت، تقوا، په جرمونو نه ککړتوب او داسې نور، حال دا چې حبيب الله غل او داړه مار و، د دين او وطن ساتندويان او بې ګناه ملکي افغانان يې وژل. په هغو سربېره لکه چې غبار په حقه وايي :"شخص حبيب الله طبعاً از اداره يك كشور نى بلكه از اداره حسابى يك قريه هم عاجز بود."([146]) حبيب الله يوازې د خپلو يو څو تنو داړه مارو ملګرو له خوا امير يا پاچا غوره شوی و، نه د ملت د استازو له خوا. دی ددغسې قدرت او اعتبار خاوند هم نه و چې په ناکرار ملك کې امنيت او نظم ټينګ کړای شي. ده تر اخره پورې مشروعيت خپل نه کړای شو، نو محمد صادق او ملګرو يې پاچايي ته د حبيب الله په هڅولو سره د امنيت له واقعي کولو سره مرسته ونه کړه. د هغه پرخلاف دوی د داخلي جنګ، افغان وژنې، ملك ورانونې ددغسې نوې دورې لپاره لار خلاصه کړه، چې نهه مياشتې اوږده شوه.

دا ټول په اصل کې له دې امله چې دغه حضرتان او ملګري يې د شخص امان الله او بدلون غوښتونکو په تېره د

افغــان ځوانــانو مخــالف وو. دوی پــه دې ډول پــه وطــن کــې د بــدلون غوښتونکــو او ســاتنپالو تــرمېنځ د جګــړې یــوه نــوې دوره پیـل کـړه او د هغـو ملایـانو خـوا ونیولـه، چـې پـه هـر هغـه چا بانـدې یـې د کفـر ټاپـه لګولـه، چې د اسلام پـه اړه یـې نظـر د دوی لـه نظـر سـره مخـالف وو. د پاچـا امـان الله سـمونونو چـې پـارونې وکـړې لـه دې املـه نـه و، چـې هغـه د اسـلام مخـالف و، هغــه د هغــو د فکــر مخــالف و چــې د اجتمــاعي دودونــو او اسلامي شرع تـرمېنځ یـې تـوپیر نـه شـو کـولی، نـو مخالفـانو پـه تېـره مـذهبي مخالفـانو پـه ډېـر پـراخ ډول ډنـډوري ګـډولې او تبلیغونــه کــول، چــې ســمونونه د اســلام مخــالف دی او امــان الله "کافر" شوی دی.

کـه اجتمـاعي، سیاسـي، اقتصـادي او پـه ټـولیز ډول ژونـد چـارې لـه دې املـه، چـې هغـه د بـدلون پـه حـال کـې وي او دینـي عقیـده، چـې هغسـې نـه ده، سـره پـه څرګنـد ډول بـیلې وای، دغسـې ژونـد چـارو تـه بـه بـس د ژونـد عـادي موضـوع ګانوپـه توګـه کتـل کېـدلای پـه دغـه حـال کـې بـه د سـمون مخالفـانو نـه شـوای کـولی چـې ادعـا وکـړي، هغـه د دیـن مخـالفې دي. د هغـه پـرعکس هغـوی بـه کـوښښ کـاوه، چـې پـه سـمونونو کـې سـمون وکـړي او هغـه ترېنـه غـوره کـړي. چـې د ټولـو لپـاره د منلــو وړ او د خلکــو لپــاره ګټــور وي. خــو امــان الله ضــد ملایـانو پـه عمـل کـې وښودلـه، چـې هغـوی چـې د تېـنګې عقیـدې خاونـدان وو، یـوازې خپـل فکـر غوښتـه او د جـوړې،

زغم او سم کولو په فکر کې نه وو، خو دوی ژوند چارو ته د پخوا په سترګه کتل، نه د موجود واقعیت په سترګه.

که ژوند چارو ته د دیني عقیدې له چوکاټ نه دباندې کتل کېدلای، هغه به د ژوند عادي چارو په توګه ګڼل کېدلای او د فکري زغم او جر او بحث په رڼا کې به هغه غوره کېدل، چې د ټولو یا اکثرو لپاره د منلو وړ او د ژوند لپاره ګټور وای. په دغه حال کې به حتی مخالفانو هم هغسې شدت نه ښووده، لکه چې د پاچا امان الله د سمونونو پر مخالفت یې وښووده

په دغسې شدید مخالفت سره و، چې د پاچا امان الله ټول سمونونه له یوه سره رد او په ټپه ودرول شول. په دغه رد سره د پاچا امان الله څرګندو او پټو مخالفانو د شلمې پېړۍ افغانستان په منځنیو پېړیو کې ننوېست او هغسې پاچا یې هم له وطن نه وتلو ته اړ کړ، چې افغانانو ته یې د پوره خپلواکي تلپاتې ویاړ ګټلی و او ددغه فکر له مخې یې حکومت کاوه، چې:

"از خدمت بوطن بالاتر، عشقی ندارم."

پای

یادښتونه او لمن لیکونه:

۱. عبدالحی حبیبي، جنبش مشروطیت در افغانستان، سازمان مهاجرین مسلمان افغانستان، ۱۹۹۹/۱۳۷۷، دغه اثر هغومره چې د شخصونو بیوګرافي دی، د مشروطه غوښتنې شرح نه دی، خو دغه او د غبار اثر، افغانستان در مسیر تاریخ په فارسي کې هغه اثر ونه دي، چې د مشروطیت په هکله تر هر بل اثر نه ډېر او د اعتبار وړ معلومات ورکوي.

۲. منشي علي احمد، د امان الله نسکورېدنه، د برتانیې د حکومت خپرونه، لندن، ۱۹۲۹، ۳. لیکونکی د غزني مومند، او د امان الله د دربار منشي او د معلوماتو خاوند و. دده د امان الله د د دورې په فارسي کې دغه لیکنه د سکاټ په نامه یوه انګرېز په انګرېزي اړولې او اوس په لندن کې په برتانوي کتابتون کې خوندي ده. په دغې لیکنې کې د امان الله د واکمنۍ په اړه دغسې دقیق معلومات شته. چې په نورو اثرونو کې نه موندل کېږي. زه دلته له ښاغلي ډاکتر عبدالعلي ارغنداوي نه مننه کوم، چې ددغه نادر اثر یوه نسخه یې له لندن نه رااستولې ده.

۳. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، موسسه چاپ کتب، ۱۹۶۷/۱۳۴۶، کابل، ۷۵۳.

۴. لودویک ادمك، د شلمې پېړۍ تر نیمایې پورې د افغانستان باندني اړیکې، د اریزونا پوهنتون، ۱۹۷۴، ۴۷. دغه اثر د برتانیې، برتانوي ضد حکومت او د جرمني په ناخپرو شویو داسې پاڼو، راپورونو او خپرونو له مخې لیکل شوي او په خاص ډول د امان الله د واکمنۍ په اړه ډېر او دقیق معلومات ورکوي.

۵. ادمك، ۷۷.

۶. وارتن گریگورین، د معاصر افغانستان هسکېدنه، د ستېنفورډ پوهنتون، ۱۹۶۸، ۲۲۹.

۷. عبدالعلي ارغنداوی، د برتانیې امپیریلزم او د خپلواکۍ لپاره د افغانستان مبارزه ۱۹۱۴_۱۹۲۱، مونشي رام مانوهرلال خپرونه، ۱۹۸۹، نوي ډهلي، ۱۷۴_۱۸۱. دغه اثر هم د برتانوي هند حکومت په ارشیفي پاڼو بنا او مهم کتاب دی.

۸. ارغنداوی، ۱۹۷

۹. ارغنداوی، ۱۹۱

۱۰. عزیز الدین وکیلي فوفلزایی، نگاهی بتاریخ استرداد استقلال افغانستان، کابل، ۱۳۶۸/۱۹۸۹، ۷۹.

۱۱. ادمك، ۴۹

۱۲. ادمك، ۹۲

۱۳. ادمك، ۶۲_۶۶

۱۴. منشي علي احمد، ۱۴، ۹

۱۵. ادمك، ۶۶

۱۶. ادمك، ۶۷

۱۷. ادمك، ۶۱

۱۸. ادمك، ۶۹
۱۹. ادمك، ۶۸
۲۰. ادمك، ۶۹
۲۱. ادمك، ۷۰
۲۲. ادمك، ۱۶۹
۲۳. پیتهر هاپکرك، ختیځ ته اور اچول، په اسیا کې د لېنن د امپراتورۍ خوب، کوډن شابین الملل، لندن، ۱۹۸۴، ۸۳_۱۸۱
۲۴. هاپکرك، ۱۶۰. ادمك، ۷۰
۲۵. منشي علي احمد، ۶
۲۶. ادمك، ۷۰
۲۷. منشي علي احمد، ۷. ادمکو ۷۱
۲۸. ادمك، ۷۱. علي احمد، ۷
۲۹. غبار، ۷۶۱
۳۰. ادمك، ۸۱
۳۱. فوفلزایی، ۱۱۹
۳۲. ادمك، ۱۳۳. غبار، ۸۱۳
۳۳. محمد علم فیض زاد، جرگه های بزرگ ملی افغانستان و جرگه های نام نهاد تحت تسلط کمونست ها و روس ها، اسلام آباد، ۱۹۸۹/۱۳۶۸، ۵۳. ادمك، ۸۱
۳۴. محمد حسن کاکړ، د افغانستان حکومت او تولنه، د امیر عبدالرحمن خان واکمني، د تکساس پوهنتو، ۱۹۷۹، ۳۵
۳۵. غبار، ۷۹۰
۳۶. غبار، ۷۹۵

۳۷. محمد حسن کاکړ، (۱۹۷۹)، ۷۳ _ ۹۱
۳۸. غبار، ۷۹۱
۳۹. کاکړ، (۱۹۷۹)، ۱۵۳ _ ۱۵۵
۴۰. محمد حسن کاکړ، د دننیو سیاسي انکشافونو مطالعه، ۸۸ _۱۸۹۶، د پنجاب پوهنې مطبعه، ۱۳۷، ۱۹۷۱.
۴۱. کاکړ، (۱۹۷۹)، ۲۴
۴۲. فیض زاد، ۶۶_۶۸
۴۳. غبار، ۷۹۴
۴۴. امان الله خان غازي، حاکمیت قانون در افغانستان، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از حبیب الله رفیع، امان کتاب خپرولو موسسه، ۱۹۹۹/۱۳۷۸، ۱۸۷.
۴۵. حاکمیت قانون، ۱۸۹
۴۶. حاکمیت قانون، ۱۸۸
۴۷. حاکمیت قانون، ۱۴۶
۴۸. غبار، ۷۹۲
۴۹. ادمك، ۸۶
۵۰. غبار، ۸۰۲
۵۱. علي احمد، ۹
۵۲. غبار، ۸۱۴
۵۳. غبار، ۷۹۷
۵۴. علي احمد، ۹
۵۵. علي احمد، ۱۰
۵۶. غبار ۸۰۴
۵۷. ادمك، ۸۸_۹۰. غبار، ۸۱۰_۸۰۶

۵۸. غبار، ۸۰۷
۵۹. غبار، ۸۰۶
۶۰. فضل غني مجددي، افغانستان در عهد اعلیحضرت امان الله خان، ۱۹۱۹_۱۹۲۹، چاپ شخصی، فریمانت، کلیفورنیا، ۱۹۹۷، ۲۴۰
۶۱. غبار، ۷۹۸
۶۲. جان رینارډ، د اسان مذهبی څواب کتاب، وزیبل انك پرس، کانتیون ، مشیګن، ۲۰۰۲، ۲۱.
۶۳. غبار، ۷۹۸، ۸۱۱
۶۴. حاکمیت قانون، ۱
۶۵. رولینډ وایلډ، امان الله د افغانستان پخوانی پاچا، لومړی چاپ، ۱۹۳۲، دوهم چاپ، کوټه، نیساترېډرز، ۱۹۷۸، ۵۲. وایلډ په کابل کې د ډېلي مېل خاص خبریال و.
۶۶. حاکمیت قانون، ۲۰۸
۶۷. حاکمیت قانون، ۲۰۹
۶۸. حاکمیت قانون، ۲۱۰
۶۹. حاکمیت قانون، ۸۵
۷۰. حاکمیت قانون، ۲۲۲
۷۱. حاکمیت قانون، ۱۸۶
۷۲. حاکمیت قانون، ۲۲۴
۷۳. حاکمیت قانون، ۲۲۴
۷۴. حاکیت قانون، ۱۵۰
۷۵. حاکمیت قانون، ۸۴
۷۶. حاکمیت قانون، ۱۶۱
۷۷. حاکمیت قانون، ۲۲۶

۷۸. علي احمد، ۱۲
۷۹. ادمك، ۱۲۳
۸۰. ادمك، ۱۳۰
۸۱. ادمك، ۱۳۱
۸۲. ادمك، ۱۳۲
۸۳. علي احمد، ۱۷
۸۴. علي احمد، ۱۸
۸۵. علي احمد، ۱۸،
۸۶. ادمك، ۱۳۳
۸۷. غبار، ۸۱۳
۸۸. ادمك، ۱۳۳_۱۳۵
۸۹. غبار، ۸۱۳
۹۰. ادمك، ۱۳۵_۱۳۷
۹۱. علي احمد، ۲۵
۹۲. غبار، ۸۱۳
۹۳. علي احمد، ۲۵،
۹۴. غبار، ۸۱۸،
۹۵. علي احمد، ۲۶،
۹۶. فیض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې، د ۱۹۲۹ پاخون په اړه د فیض محمد لیکنه، د فیض محمد دغه ناتمام شوي یاددښتونه په کابل ارشیف کې خوندي دي، چې هغه کوم روسي په روسي اړولي او ډاکټر رابرت مك چزني انګرېزي کړي او له خپلو تبصرو سره له سره تنظیم کړي او لنډ کړي دي. مارکس واینر، پرنستن، ۱۹۹۹، ۵۲.
۹۷. د کابل له نسکورېدلو نه وروسته والي علي

احمد د مشرقي قومي مشرانو له خوا د امير په توګه وپېژندل شو. دی له دوه زره پوځ او د شنوارو او خوګيانيو له ملېشياو سره جګدلك ته لاړ او هلته د مومندو راتګ ته په انتظار شو، چې د ورتګ وعده يې کړې وه. په دې مقصد چې د سقاو زوی او ملګري يې له کابل نه وايستل شي. ددغه مقصد دپاره والي علي احمد د جنورۍ له ٢٣ نه تر ٢٩ پورې دېرو قومونو ته فرمانونه واستول، چې تابعيت يې ومني او ورسره يوځای شي. د کابل خلك چې په دغه وخت کې د کوهدامنيو او کوهستانيو له چور او چپاول نه په تنګ شوي وو، د هغه ورتګ ته سترګې په لار وو، خو هلته د خوګيانيو ملك قيس د والي علي احمد په مخالفت د سقاو زوی خوا ونيوله او په نورو قومونو کې هم درز پېښ شو او پوځيانو يې چې د ملا عمر سمخو ته رسېدلي وو، د هغه کامپ پرېښود او حبيب الله ته د متابعت کولو په نيت د کابل په لور وخوځېدل. دا ټول په اصل کې له دې امله چې ويل کېده چې والي علي احمد شرابي دی. شنواري لا هم په هغه ولاړ وو يا دغسې ښکارېدل، خو په هغو باندې ده اعتبار له لاسه ورکړی و. دی پېښور ته او بيا له هغه ځايه کندهار ته لاړ. فيض محمد، ٥١_٥٥

٩٨. ادمك، ١٤٣

٩٩. فيض محمد، ٣٣

١٠٠. علي احمد ١٤٠. غبار بې له دې چې د محمد ولي نوم واخلي په دې هکله وايي چې "... از مدتی قبل در ولايت کاپيسا مرد مشهور و ماجرا جوی بنام حبيب الله بچه سقاو زير نظر دقيق مخالفين دولت گرفته شده بود." غبار، ٨١٥

۱۰۱. غبار، ۸۱۵
۱۰۲. هندیه، له دعوت سره یاده شوې مرکه، ۵
۱۰۳. فیض محمد، ۳۴
۱۰۴. علي احمد ۲۹
۱۰۵. فیض محمد، ۳۵
۱۰۶. فیض محمد، ۳۶
۱۰۷. فیض محمد، ۳۷
۱۰۸. غبار، ۸۲۲
۱۰۹. فیض محمد، ۳۸
۱۱۰. غبار، ۸۲۳
۱۱۱. فیض محمد، ۳۹
۱۱۲. فیض محمد، ۴۱
۱۱۳. فیض محمد، ۴۲
۱۱۴. فیض محمد، ۴۵
۱۱۵. علي احمد، ۵۸
۱۱۶. علي احمد، ۶۰
۱۱۷. علي احمد، ۱۰
۱۱۸. غبار، ۸۲۴
۱۱۹. فیض محمد، ۳۸
۱۲۰. غبار، ۸۱۴
۱۲۱. غبار، ۸۲۵
۱۲۲. غبار، ۸۲۴
۱۲۳. محمد هاشم کمالي، قانون په افغانستان کې، د اساسي قانونو، و دو قانون، او قضائیه، د برل خپرونه، لیدن، ۱۹۸۵، ۲۰۳

۱۲۴. حاکمیت قانون، ۸۰

۱۲۵. شاهدخت هندیه بادعوت در گفتگو، دعوت، تلـه او لـړم، ۱۳۸۳، ناروې ۵. هندیه د پخواني پاچا امان الله لـور ده.

۱۲۶. حاکمیت قانون، ۲۱۱

۱۲۷. حاکیت قانون، ۲۱۱

۱۲۸. حاکمیت قانون، ۲۱۰

۱۲۹. حاکمیت قانون، ۲۴۳

۱۳۰. غبار، ۸۱۲

۱۳۱. علي احمد، ۲۳

۱۳۲. علي احمد، ۲۱

۱۳۳. غبار، ۷۸۹

۱۳۴. ادمك، ۱۳۸

۱۳۵. ادمك، ۱۴۲

۱۳۶. فوفلزایي، ۷۱

۱۳۷. غبار، ۸۱۷

۱۳۸. ادمك، ۱۳۹

۱۳۹. فضل غني مجددي، ۲۵۱

۱۴۰. علي احمد، ۲۳

۱۴۱. غبار، ۸۱۷

۱۴۲. غبار، ۸۱۷

۱۴۳. غبار، ۸۱۸. مجددي، ۲۵۱

۱۴۴. مجددي، ۲۵۵

۱۴۵. علي احمد، ۲۳

۱۴۶. غبار، ۸۲۶

پاچا امان الله په پغمان کې د ۱۹۲۸ کال د لويې جرګې د استازو او
خپل مشر ورور سردار عنايت الله سره

غلام صديق خان ثرخي

پاچا امان الله په نظامي یونیفورم کې

پاچا امان الله د پاچایۍ په جامه کې

انور پاشا (۱۹۸۲_۱۹۲۲) د ځوانو ترکانو مخکښ مشر

محمد ولي د پاچا امان الله نایب

په اماني دوره کې د افغانستان وروستی ملي بیرغ

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ څه باندې اویا کاله مخکې د لغمان د پلوټې په کلي کې زېږېدلی دی. لومړنۍ او منځنۍ زده کړې یې په لغمان او کندهار او ثانوي زده کړې یې د کابل په دارالمعلمین او غازي لیسه کې پای ته رسولې دي. د کابل پوهنتون د ادبیاتو پوهنځي له تاریخ څانګې یې لیسانس اخیستی. ماستري او دکتورا یې په انګلستان کې اخیستې دي. ډېره موده د کابل پوهنتون د تاریخ استاد و او په ۱۹۸۱ ع کال کې یې د "پوهاند" لوړه علمي رتبه ترلاسه کړه.

د شوروي له یرغل سره د مخالفت له امله یې پنځه کاله په پلچرخي زندان کې تېر کړل او له ازادېدو وروسته لومړی پېښور او بیا امریکا ته پردېس شو.

په انګرېزي، دري او پښتو یې ګڼ شمېر مهم اثار کښلي دي لکه:

_ د امیر عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې د افغانستان حکومت او ټولنه
_افغانستان _ د شوروي یرغل او د افغانانو ځواب
_د افغانستان سیاسي او ډپلوماتیك تاریخ ۱۹۶۳_۱۹۰۱ع چاپ ته تیار
_طالبان او اسلامي بنسټ پالنه
او ګڼ شمېر نور تاریخي آثار.

The Reign of King Amanullah Reconsidered

M.Hassan Kakar

Formerly Professor of History at Kabul University

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني

VEREIN ZUR FORDERUNG DER
AFGHANISCHEN KULTUR E.V

د خپرونو لړ (۷۱)